

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2006 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2006

1

VILNIUS 2007

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2006

1

VILNIUS 2007

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS
Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Lieneburge

Agnius URBANAVIČIUS (sekretorius)
Lietuvos istorijos institutas

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:

HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2007
© Straipsnių autoriai, 2007

STRAIPSNIAI IR PRANEŠIMAI

IEVA Š E N A V I Č I E N Ė

1861–1862 M. LIETUVA: PATRIOTINĖS RELIGINĖS MANIFESTACIJOS

Ivadas

1861–1862 m. manifestacijų Lietuvoje tema istoriografijoje nėra nauja. Lietuvos manifestacijos buvo sudėtinė bendro politinio patriotinio sąjūdžio buvusios Abiejų Tautų Respublikos žemėse dalis, tad apie jas bent kiek rašė daugelis Lenkijos, Lietuvos, Rusijos tyrėjų, kurie plačiau gilinosi į 1863 m. sukilimą. Tačiau bendro pobūdžio darbuose duomenys apie manifestacijas Lietuvoje, ypač Rusijos imperijai priklausiusiose Vilniaus ir Žemaičių vyskupijose, yra fragmentiški ir gana skirtingi, nes dažniausiai yra paimti ne iš archyvinių dokumentų, o iš atsiminimų. Pastaruosiuose tas pačias datas, įvykius įvairūs autoriai interpretuoja savaip, taigi skaitytojui tenka rinktis, kuris variantas labiau patinka¹.

Darbų, leidžiančių kalbėti apie manifestacijų Lietuvoje analizę, jų periodizaciją, iniciatorius, pokyčius, formas, mažai, nors tam tikras bendras vaizdas yra. Faktografiškai ir problemišškai šiuo atžvilgiu vertinga (atskiriant sovietiniam laikotarpiui būdingas koncepcijas) archyviniais šaltiniais pagrįsta Stanislovo Lazutkos

¹ Iš manifestacijų Lietuvoje aprašymų atskirai paminėtinas amžininko Boleslovo Limanovskio 1861 m. gegužės 8 d. manifestacijos Vilniuje aprašymas (B. L i m a n o w s k i, Pierwsza manifestacja w Wilnie 1861 r., *W 40tą rocznicę Powstania Styczniowego 1863–1903*, Lwów, 1903) ir Jono Stellos-Savickio 1861 m. liepos 31 d. manifestacijos Liublino unijai paminėti Kaune aprašymas ([J. S t e l l a - S a w i c k i], *Szkice z powstania 1863 roku, narysowane przez Pułkownika Strusia*, Kraków, 1889).

monografija², Anatolijaus Smirnovo darbai³, taip pat – manifestacijų iniciatoriams, įvairių socialinių sluoksnių, valdžios laikysenai skirta Dovydo Fainhauzo⁴ bei Stanisławo Łanieco⁵ literatūra, atsiminimais paremti tyrinėjimai. Tam tikrų vertingų žinių apie manifestacijas Lietuvoje yra nedidelėje Rimanto Vėbros studijoje, skirtoje politinei situacijai Lietuvoje 1861–1862 m., paremtoje publikuotais šaltiniais⁶. Į svarbesnes manifestacijas taip pat yra atkreipęs dėmesį Kostas Jurgėla⁷.

Apibendrinančių manifestacijų Lietuvoje tyrinėjimų, žvelgiant į jas dvasininkijos aspektu, iš viso neturime. Žemaičių vyskupo Motiejaus Valančiaus laikyseną patriotinio pakilimo metais, remdamasis kai kuriais archyviniais šaltiniais, analizavo Antanas Alekna⁸ ir Vytautas Merkys⁹. Metodiniu ir probleminiu požiūriu (Lietuvos netiria) manifestacijų ir dvasininkijos temai gali būti naudinga ir išsami, gausiai archyvine informacija, literatūra paremta Eugeniuszo Niebelskio monografija apie Liublino ir Palenkės vyskupijų dvasininkiją sukilimo laikotarpiu¹⁰.

Šis straipsnis yra Lietuvos dvasininkijos politinio patriotinio sąjūdžio metais tyrimų dalis. Jame pagrindinis dėmesys skiriamas manifestacijoms, kurios buvo tiesiogiai susijusios su dvasininkija ir bažnyčiomis – patriotinėms religinėms manifestacijoms. Apie tas patriotines religines manifestacijas, dėl kurių buvo iškeltos bylos dvasininkams, plačiau bus kalbama kituose straipsniuose, todėl jų įvykiai smulkiau neaprašomi. Su archyvinių ir publikuotų šaltinių pagalba analizuojama bendra patriotinių religinių manifestacijų Lietuvoje panorama – aiškinamasi, dėl ko, kada ir kur Vilniaus, Kauno vyskupijų (Vilniaus, Kauno, Gardino gubernijų) bažnyčiose prasidėjo pirmieji patriotiniai gedulo renginiai, kada jie peraugo į politines religines manifestacijas, koks buvo tokių demonstracijų mastas, rūšys, raiškos specifika iki karo padėties paskelbimo ir kaip pasikeitė situacija ją paskelbus, kaip keitėsi dvasininkijos laikysena, taip pat religijos požiūriu – politinio patriotinio sąjūdžio Lietuvoje ir tokio sąjūdžio Lenkijoje skirtumai.

² С. А. Л а з у т к а, *Революционная ситуация в Литве 1859–1862 гг.*, Москва, 1961.

³ А. Ф. С м и р н о в, *Манифестационное движение в Белоруссии и Литве*, Минск, 1954; А. Ф. С м и р н о в, *Восстание 1863 года в Литве и Белоруссии*, Москва, 1963.

⁴ D. F a j n h a u z, *1863. Litwa i Białoruś*. Warszawa, 1999.

⁵ S. Ł a n i e c, *Litwa i Białoruś w dobie konspiracji i powstania zbrojnego (1861–1864)*, Olsztyn, 2002.

⁶ R. V é b r a, *1863–1864-ųjų sukilimo Lietuvoje prologas (1861–1862 m. manifestacijos)*, Vilnius, 1995.

⁷ K. R. J u r g ė l a, *Lietuvos sukilimas 1862–1864 metais*, Chicago, 1970.

⁸ A. A l e k n a, *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*, Čikaga, 1975.

⁹ V. M e r k y s, *Motiejus Valančius: tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo*, Vilnius, 1999.

¹⁰ E. N i e b e l s k i, *Duchowieństwo lubelskie i podlaskie w powstaniu 1863 roku i na zesłaniu w Rosji*, Lublin, 2002.

Dvasininkija ir politinis patriotinis sąjūdis Lenkijos karalystėje

„Nors daug netekčių buvo 1831 m., <...> nenutrūko darbas, įkvėptas lenkiškos idėjos ir lietuviškos ištvermės“, – rašė atsiminimuose 1863 m. sukilimo vadas pulkininkas Jonas Stella-Savickis. Lenkų nacionalinė idėja, tris dešimtmečius aktyviai palaikoma lenkų emigracijos, naują impulsą gavo po „Tautų pavasario“, Krymo karo ir Nikolajaus I mirties. Tai parodė 1860 m. Lenkijos karalystėje, o nuo 1861 m. – ir Rusijos aneksuotose Abiejų Tautų Respublikos žemėse prasidėjęs patriotinis visuomenės pakilimas, 1863 m. peraugęs į ginkluotą sukilimą. Politinio patriotinio sąjūdžio metai buvo lemtingi būsimo sukilimo eigai. Galima sakyti, kad jie nulėmė esminę sukilimo potencialą. Tai, kas vyko 1863–1864 m., dažnai tebuvo susiformavusių aplinkybių rezultatas.

Politinio sąjūdžio vadovai prieš sukilimą didelį dėmesį skyrė manifestacijoms, kurios turėjo konsoliduoti kovai už nepriklausomybę kuo platesnius istorinės Lenkijos ir Lietuvos valstybės gyventojų sluoksnius. Čia svarbi vieta teko Bažnyčiai. Rusų administracijoje tarnavusio lenkų politiko Aleksanderio Wielopolskio biografas Henrykas Lisickis rašė, kad pavojingą charakterį revoliucionierių veiklai suteikė jų sumanymas panaudoti maldą miniai išjudinti¹¹, ir toks požiūris pagrįstas. Liaudies masėms, kurioms religija buvo svarbiausia vienijanti jėga, politiniai šūkių be religinio apvalkalo nebūtų buvę priimtini, o dvasininkija vienintelė turėjo tiesioginį kontaktą su liaudimi ir galėjo į sukilimą patraukti valstiečius. Antra vertus, kaip tik bažnyčioje politinis patriotizmas galėjo saugiausiai reikštis. Katalikų dvasininkai buvo išugdę unijinės tradicijos dvasia. Katalikų bažnyčiose valdžios stebėtojų būdavo vienas kitas, o ir ginkluotiems kariškiams brautis į jas nebūdavo leidžiama. Patriotinėse eisenose kunigų dalyvavimas, bažnytiniai rekvizitai varžė jėgos panaudojimą prieš demonstrantus, drauge ramino pačių demonstrantų aistras. Gali būti verta dėmesio ir detalė, kad bažnyčios miesteliuose dažnai buvo vienintelė didelė patalpa, dėl to tapdavusi gyventojų susirinkimų vieta¹².

Patriotinis sąjūdis Lietuvoje glaudžiai siejosi su patriotiniu sąjūdžiu Lenkijoje, tad trumpai paminėsime svarbiausius pastarojo momentus. Sąjūdžiui Lenkijoje didelę reikšmę turėjo pirmosios manifestacijos Varšuvoje, prasidėjusios 1860 m. rudenį, o 1861 m. vasario 15 (27) d.¹³ bei kovo 26–27 (balandžio 7–8) d. pasibaigusios

¹¹ Žr.: H. L i s i c k i, *Aleksander Wielopolski*, t. 1, Kraków 1878, s. 135–137; S. K r ó l i k, *Hierarchia kościelna w Królestwie Polskim wobec przygotowania i wybuchu powstania styczniowego*, wyd. 2 uzup., Warszawa 1966, s. 72; E. N i e b e l s k i, min. veik., p. 27.

¹² R. V è b r a, min. veik., p. 13.

¹³ Siekiant išvengti painiavos, kurią kelia tos pačios datos, literatūroje pateikiamos skirtingais stiliais, šio straipsnio tekste datos nurodomos ir pagal senąjį (Julijaus), ir (skliaustuose) pagal naująjį (Grigaliaus) kalendorių (senuoju ir naujuoju stiliumi). Nuorodose datos pateiktos pagal senąjį stilių, t. y. tokios, kokios jos yra XIX a. šaltiniuose.

demonstrantų ir kariuomenės susidūrimu bei žmonių aukomis¹⁴. Nuo pat pradžių vykusios su politiniais lozungais ir patriotiniais himnais¹⁵, atvirai paremtos dvasininkijos, jos davė aštrų emocinį impulsą lenkų laisvės troškimo ir anticarinių nuotaikų stiprinimui. Po jų visuomenė įžengė į naują sąmoningumo etapą, kuri ženklino ir atvira nepriklausomybės siekių deklaracija¹⁶.

Šiame etape bažnyčia ir sakykla tapo svarbiausia masių agitacijos tribūna. Patriotinius kunigų pamoksus, politinio turinio giedojimus bažnyčiose ar religinio kulto vietose, patriotines mišias už laisvės kovų aukas, nusipelnčius tautai asmenis, reikšmingus istorinius įvykius, bažnytinės atributikos naudojimą drauge su istorine, revoliucine simbolika, aukų rinkimą bažnyčiose patriotų šeimoms, katalikiškas patriotų laidotuves, su patriotinėmis intencijomis persipynusias religines piligrimų keliones ir procesijas į Dievo Motinos kulto vietas, parapijų atlaidus, bažnytines šventes, – t. y. visą patriotinę raišką, kuri vienaip ar kitaip buvo susijusi su religija, rusų administracija įvardijo kaip pagrindines visuomenės neramumų ir sukilimo agitacijos formas¹⁷.

Aktyvus dvasininkijos ištraukimas į politinį sąjūdį suteikė nepriklausomybės judėjimui Lenkijoje religinių bruožų. Auganti visuomenės įtampa 1861 m. čia pagimdė religinių peticijų idėją. Religinių laisvių reikalaujantys raštai, nestokojantys politinių akcentų, pasirašyti įvairių vyskupijų dvasininkų ir pasauliečių, buvo adresuojami vyskupams, tikintis, kad pageidavimai bus perduoti carui. 1861 m. rugsėjo 13 (25) d. jais pasirėmę Bažnyčios vadovai parengė memorandumą valdžiai, reikalaujanti Katalikų bažnyčios nepriklausomybės nuo rusų valdžios, tikėjimo laisvės,

¹⁴ 1861 m. vasario 15 d. varšuviečių manifestacija siekė paveikti į Žemės ūkio draugijos suvažiavimą susirinkusią bajoriją, kad toji viešai paskelbtų apie tautos nepriklausomybės siekį. Draugija buvo vienintelė Lenkijos gyventojų (žemvaldžių) organizacija, skelbusi save tikrąja lenkų valdžia ir priskyrusi sau tautos atstovavimo teisę. Įsikišus rusų kariuomenei, manifestacija pasibaigė 5 žmonių aukomis. Per susirėmimą kazokų sulaužytas bažnytinės procesijos kryžius tapo mistine Lenkijos emblema. Vasario 16 d. draugija išsiuntė raštą carui, kuriame išsakė laisvės ir tautinio atskirumo viltį kaip galimą caro malonę.

1861 m. kovo 26–27 d. Varšuvos manifestacija protestavo prieš rusų administracijos sprendimą panaikinti Žemės ūkio draugiją. Jos metu, remiantis naujausiais E. Niebelskio tyrimais, žuvo apie 100 žmonių (E. N i e b e l s k i, min. veik., p. 39; plg.: *Записки Н. В. Берга о польских заговорах и восстаниях 1831–1862*, Москва, 1873, с. 297 – per 200 žmonių; A. А. С и д о р о в, *Польское восстание 1863 года*, Санкт-Петербург, 1903, с. 101 – 7 žmonės ir 130 sužeistų).

¹⁵ Populiariausią patriotinį himną „Boże coś Polskę“ sukūrė lenkų poetas A. Felińskis 1816 m. Lenkijos karalystės paskelbimo proga ir laikotarpiui pritaikė Varšuvos arkivyskupas A. M. Fijałkowski. Pastarasis liepė jį giedoti bažnyčiose visiems lenkų patriotams (*Сборник документов музея Графа М. Н. Муравьева*, сост. А. Белецкий, т. 1, Вильна, 1906, с. 202).

¹⁶ E. N i e b e l s k i, min. veik., p. 27–28.

¹⁷ Ten pat, p. 43.

represuotų kunigų išlaisvinimo. Šiuo memorandumu Bažnyčios viršūnės faktiškai stojo į opoziciją valdžiai¹⁸. Bažnyčios vadovų parama paskatino dvasininkiją 1862 m. lapkričio pradžioje įkurti atskirą revoliucinę organizaciją, kuri savo veikimą susiejo su Varšuvos Centrinio tautinio komiteto veikla.

Manifestacijų bumo pabaiga Lenkijos karalystėje sutapo su 1861 m. spalio mėnesiu. Tuo metu Varšuvoje buvo paskelbta karinė padėtis (1861 m. spalio 2 (14) d.), visi susibūrimai, giedojimai buvo uždrausti, sustiprėjo persekiojimai. Kitą dieną kariuomenė įsiveržė į bažnyčias, spalio 4–5 (16–17) d. Varšuvos kapitula įsakė jas uždaryti. Nedaug manifestacijų būta ir vėliau, tačiau jos tapo pavojingos ir todėl nebeaktualios.

Lenkijos karalystės Seinų vyskupijai Augustavo gubernijai priklausiusi *lietuviškoji Užnemunė* politinio patriotinio sąjūdžio ir sukilimo chronologija, o (kaip vėliau išryškėjo) ir socialine sukilimo specifika, buvo artimesnė Lietuvai nei Lenkijai. Iki 1861 m. pavasario kruviniųjū Varšuvos įvykių, kaip ir Lietuvoje, joje nebuvo jokių manifestacijų. Taip pat negalima sakyti (kaip teigiama lenkų istoriografijoje), kad patriotinės religinės manifestacijos į Vilniaus, Kauno gubernijas persimetė iš Užnemunės¹⁹ – greičiau atvirkščiai, nes pirmosios gedulo mišios už Varšuvos aukas su pinigine rinkliava žuvusiųjų šeimoms čia įvyko vėliau nei Gardino, Vilniaus ir Kauno gubernijose. Jos, valdžiai leidus, buvo atlaikytos Suvalkų bažnyčioje kovo 10 (22) d.²⁰ Tačiau kitaip, nei Lietuvoje, šios solidarumo mišios Suvalkuose iš karto tapo politine manifestacija: jų metu giedotas patriotinis himnas „Boże coś Polskę“, rašyta peticija carui.

Maištingos nuotaikos lietuviškojoje Užnemunėje stiprėjo labai sparčiai – po kovo (balandžio) mėn. Varšuvos demonstrantų aukų Suvalkai, Marijampolė, Aleksotas tapo Augustavo gubernijos manifestacijų centru.

Patriotinės religinės manifestacijos Vilniaus ir Žemaičių vyskupijose

Politinis patriotinis sąjūdis Lietuvoje turėjo savo specifiką. Nors Lenkijoje manifestacijos vyko, Lietuvoje iki 1861 m. pavasario buvo ramu. Tai nestebina: Varšuva, o ne Vilnius buvo nepriklausomybės idėjos židinys. Pastarajame nebuvo nei universitetinio jaunimo, nei stiprios amatininkų klasės, kurie Varšuvoje buvo patriotinio sąjūdžio *spiritus movens*. Bajorijos viršūnės sutarė su Vilniaus generalgubernatoriumi Vladimiru Nazimovu, kuris nevaržė šio sluoksnio ekonominės veiklos. Antra

¹⁸ Ten pat, p. 72–77; H. D y l ą g o w a, *Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764–1864)*, Lublin, 1983, s. 147.

¹⁹ S. Ł a n i e c, *Litwa i Białoruś...*, s. 29.

²⁰ S. Ł a n i e c, *Północna Suwalszczyzna w powstaniu styczniowym*, Toruń, 2002, s. 16.

vertus, Lenkijos karalystėje Rusijos politika buvo atsargi ir nuolaidi, o Vakarų gubernijose to nebūta²¹. Katalikų bažnyčią Lietuvoje valdžia slėgė labiau, tad jos vadovai laikėsi atsargiau (nors būta tam tikrų bandymų (Vilniaus vyskupas Adomas Stanislovas Krasinskis) įtikinti rusų valdžią apie būtinas nuolaidas Bažnyčiai ir tautai, siekiant dvasininkijos ir sulenkėjusios bajorijos palankumo)²².

Patriotinės gedulo mišios. Lietuvos visuomenę išjudino gandai apie 1861 m. vasario 15 (27) d. žmonių mirtimi paženklinta manifestaciją Varšuvoje. Gardino, Vilniaus ir Kauno gubernijų bažnyčiose prasidėjo tylios gedulo mišios už Varšuvos aukas. Šios gedulo manifestacijos dar neturėjo aiškesnės politinės potekstės, o vyko iš krikščioniškos pareigos ir solidarumo su tragedijos dalyviais. Jas organizavo pasauliečiai – dvarininkai, gavę mišioms vietos valdžios leidimą. Valdžiai didesnio nerimo jos nekėlė, nes visuomeninės tvarkos niekur nepažeidė. Mišių reikšmė buvo ta, kad jos skatino užuojautą istoriškai ir kultūriškai artimai Lenkijai ir priešiškas jos skriaudėjams nuotaikas.

Šaltinių analizė parodė, kad žuvusiųjų minėjimai bažnyčiose lietuviškosiose Rusijos imperijos vyskupijose anksčiausiai prasidėjo *Gardino gubernijoje*²³. Pirmosios gedulo mišios už Varšuvos vasario mėn. aukas buvo atlaikytos Bresto tvirtovės Kobrino priemiesčio bažnyčioje 1861 m. vasario 25 (kovo 9) d. Jas organizavo neseniai iš Varšuvos grįžęs Bresto apskrities bajorų vadovas dvarininkas Jurgis Gažičius²⁴. Pamaldos buvo legalios, iškilmingos, vyko procesija su bažnytinėmis ir amatininkų cechų vėliavomis, rinktos aukos žuvusiųjų šeimoms²⁵. Kovo 2 (14) d. gedulo mišios laikytos Slanimo bernardinų vienuolyno bažnyčioje²⁶. Balstogės, Sokulkos, Bielsko apskrityse (buvusioje Balstogės srityje) pirmosios gedulo mišios šaltiniuose aptiktos kovo 16 (28) d. Balstogės bažnyčioje, čia taip pat rinkti pinigai

²¹ *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 16: D. S t a l i ū n a s, *Visuomenė be universiteto? (Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje: XIX a. vidury – XX a. pradžia)*, Vilnius, 2000, p. 42.

²² H. D y ł a g o w a, min. veik., p. 137.

²³ Apskritai Gardino, Vilniaus ir Kauno gubernijose patriotinės gedulo mišios prasidėjo anksčiau nei Minsko, Vitebsko, Mogiliavo gubernijose (pastarosiose – kovo mėn. pabaigoje).

²⁴ Kaip rašė Bresto tvirtovės komendantas, J. Gažičius buvo įstojęs į Žemės ūkio draugiją, tad lankydavosi Varšuvoje (Bresto tvirtovės komendanto raštas Nr. 87 Gardino gubernatoriui, 1861 03 01, *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – *LVIA*), f. 378, PS, 1861 m., b. 7, l. 10–11); tas pats raštas: *Сборник документов...*, c. 25.

²⁵ Bresto gorodničiaus raportas Nr. 3 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 02 26, *LVIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 7, l. 1; tas pats raštas: *Сборник документов...*, c. 24; Gardino gubernatoriaus raštas Nr. 36 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 03 03, *LVIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 7, l. 2.

²⁶ Vilniaus generalgubernatoriaus raštas žandarų šefui, 1861 03 23, *Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.*, Москва, 1964, c. 12.

žuvusiųjų šeimoms²⁷. Nuo kovo mėn. patriotinės gedulo mišios išplito beveik visoje Gardino gubernijoje²⁸.

Antroji į patriotinius gedulo renginius įsijungė *Vilniaus gubernija*. Pirmosios gedulo mišios už Varšuvos vasario aukas įvyko Vilniuje kovo 2 (14) d., Šv. Jono bažnyčioje. Jas organizavo Vilniaus apskrities bajorų vadovas grafas Jonas Tiškevičius²⁹, rinktos aukos žuvusiųjų šeimoms.

*Kauno gubernijoje*³⁰ pirmosios gedulo mišios už vasario mėn. žuvusius įvyko Kėdainiuose kovo 7 (19) d., o kovo 9 (21) d. – Kauno parapiinėje augstinių bažnyčioje, jų metu buvo surinkta apie 500 rb. žuvusių giminėms³¹. Trečiosios patriotinės gedulo mišios vyko kovo 11 (23) d. Ukmergėje, jose dalyvavo Kuršo Jo Didenybės ulonų pulko karininkai, grojo pulko pučiamųjų orkestras³². Kovo 16 (28) d. šia intencija gedulo mišios laikytos Viduklės ir Šiluvos bažnyčiose.

Politinės religinės manifestacijos. Lietuvos visuomenės solidarumo ir anticarines nuotaikas labai sustiprino antrosios (kovo 27 (balandžio 8) d.) Varšuvos demonstrantų žudynės. Po šių žudynių buvo išplatintas, kaip manyta, Varšuvos arkivyskupo Antonio Melchioro Fijałkowskio raginimas „gedulu apibrėžti Lenkijos ribas“³³), Lenkijoje ir Lietuvoje pradėta nešioti gedulą³⁴. Gedulo mišios tapo iškilmingesnės, tarsi grėsmingesnės, rodydamos sparčiai stiprėjantį priešiškus valdžiai, jas atviriau rėmė dvasininkija. Antai 1861 m. balandžio 8 (20) d. per tokias mišias Vilniaus Šv. Jono ir bernardinų vienuolyno bažnyčiose stovėjo katafalkai, žvakidėse degė daugybė žvakių, giedojo kvietiniai chorai³⁵. Telsiuose tą pačią dieną mišios vyko visiškoje tyloje, be pamokslo, dalyvavo bajorija, daug liaudies. Iš smėlio buvo

²⁷ Surinkta apie 400 sidabro rb.

²⁸ Raštas apie pamaldas, laikytas Varšuvos aukų atminimui, be datos, parašo, *LVIIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 7, l. 4–6.

²⁹ Stanislovo Chominskio raštas apie grafą Joną Tiškevičių, 1863 06, ten pat, l. 27–31.

³⁰ Žr.: Kauno gubernatoriaus raštai Nr. 193, 246, 273 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 03 13; 03 19; 03 29, ten pat, l. 22, 41, 64; Kauno gubernatoriaus raštas Nr. 195 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 03 13, ten pat, l. 23; tas pats raštas: *Сборник документов...*, c. 28; Ypatingų ipareigojimų valdininko pulkininko Henriko Bo raštas Nr. 119 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 05 05, *LVIIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 7, l. 98–99; tas pats raštas: *Сборник документов...*, c. 40; Telsių bažnyčios klebono raštas Nr. 214 Telsių gorodničiui, 1861 09 30, *LVIIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 7, l. 116; Telsių zemskinio ispravniko raštas Nr. 32 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 04 12, ten pat, l. 82.

³¹ Kauno gubernatoriaus raštas Nr. 195 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 03 13, ten pat, l. 23.

³² Raštas apie pamaldas, laikytas Varšuvos aukų atminimui, be datos, parašo, ten pat, l. 4–6; Vilniaus generalgubernatoriaus raštas žandarų šefui, 1861 04 03, *Революционный подъем...*, c. 333–335.

³³ А. А. С и д о р о в, min. veik., p. 91–93.

³⁴ Gardino gubernatoriaus raštas Nr. 58 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 03 22, *LVIIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 7, l. 37, 40.

³⁵ Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 199 Vilniaus vyskupui Adomui Stanislovui Krasinskiui, 1861 04 11, ten pat, l. 54.

supilti 5 improvizuoti kapai, pirmąkart užsivilkta gedulas, vyko pinigų, daiktų rinkliava³⁶.

Netrukus Kauno, Vilniaus, Gardino gubernijose ėmė rodytis naujo pobūdžio manifestacijos. Jų iniciatorė dažniausiai buvo inteligentija, ypač iš užsienio bei Rusijos universitetų grįžęs akademinis jaunimas, pasitelkęs miestų amatininkus ir moksleivius³⁷. Šios manifestacijos jau nebebuvo vien tik užuojautos demonstracija, o turėjo atvirą politinį, anticarinį turinį, nors ir be gilesnių politinių tikslų. Bažnyčiose prasidėjo religiniai patriotiniai giedojimai, atsirado patriotiniai pamokslai. Pirmą ir populiariausia vienybės ir bendrų politinių siekių su Lenkija išsakymo forma tapo patriotinis himnas „Boże coś Polskę“.

Istoriografijoje rašoma, kad Lietuvoje patriotinių giedojimų ir pamokslų nebūta iki gegužės vidurio³⁸. Vis dėlto archyviniai šaltiniai leidžia teigti, kad tokie giedojimai Lietuvos bažnyčiose prasidėjo mėnesiu anksčiau *Kauno gubernijoje*. Jų iniciatorius buvo Panevėžys: 1861 m. balandžio 14 (26) d. čia įvyko iškilmingos gedulo mišios už kovo (balandžio) mėn. Varšuvos aukas. Per jas pirmą kartą Lietuvoje buvo sugiedotas patriotinis himnas „Boże coś Polskę“³⁹. Pažymėtina, kad šią politinę manifestaciją Panevėžyje drauge su pasauliečiais organizavo dvasininkija.

Panevėžys ir toliau išsiskyrė aktyvia dvasininkijos laikysena, antra vertus, jis davė pradžią patriotinių religinių manifestacijų bumui: netrukus juo pasekė Vilnius ir Kaunas. Kaune pirmą kartą politinis patriotinis himnas giedotas gegužės 21 (birželio 2) d. gailėstingųjų seserų bažnyčioje prie Kauno ligoninės, gegužės 28 (birželio 9) d. – parapiinėje augustinų, birželio 1 (13) d. – minėtoje augustinų ir pobernardinų (Kauno gimnazijos) bažnyčiose⁴⁰. Iki karo padėties įvedimo (vasaros pabaigos)

³⁶ Surinkta daugiau kaip 865 sidabro rb. Telšių klebono Jokimo Moncevičiaus raštas Nr. 203 Žemaičių vyskupui Motiejui Valančiui, 1861 09 23, ten pat, f. 1671, ap. 4, b. 83, l. 142; Telšių Nikolajaus stačiatikių cerkvės šventiko Vladimiro Popovo raportas Kauno stačiatikių vyskupui Aleksandrui, 1861 04 09, ten pat, f. 1537, ap. 1, b. 407, l. 1, 4.

³⁷ A. J a n u l a i t i s, *1863–1864 m. sukilimas Lietuvoje*, Kaunas, 1921, p. 13–14. S. Lazutka mano, kad kaip tik žemesniųjų sluoksnių miestų gyventojų dalyvavimas sąlygojo demonstracijų aštrumą, susidūrimus su policija ir kariuomene (C. A. Л а з у т к а, min. veik., p. 184).

³⁸ Plg.: D. F a j n h a u z, min. veik., p. 33; R. V è b r a, min. veik., p. 16 ir t. t. Išimtis yra tik V. Merkys (V. M e r k y s, min. veik., p. 453–454).

³⁹ Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 128 Žemaičių vyskupui Motiejui Valančiui, 1862 02 06, *LVIIA*, f. 1671, ap. 4, b. 83, l. 227–231; tas pats raštas: Архивные материалы Муравьевского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863–1864 г.г. в пределах Северо-Западного края, сост. А. И. Миловидов, *Виленикий временник*, кн. 6, ч. 1, Вильна, 1913, с. 14–17. S. Łanicas rašė, kad patriotinis himnas pirmą kartą giedotas Vilniuje kovo 2 (14) d. per mišias Šv. Jono bažnyčioje (S. Ł a n i e c, *Litwa i Białoruś...*, s. 30), tačiau šaltiniai to nepatvirtino.

⁴⁰ Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 490 Žemaičių vyskupui Motiejui Valančiui, 1861 07 06, *LVIIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 13, l. 17–18; tas pats raštas: *Сборник документов...*, с. 71; Kauno žandarų karininko raštas žandarų šefui, 1861 07 06, *Революционный подъем...*, с. 339–340.

Kauno gubernijoje patriotinio himno giedojimai rusų valdžios užfiksuoti Kauno, Panevėžio, Alantos, Ukmergės, Pašilės, Raguvos, Vidiškių, Šėtos, Ramygalos, Naujamiesčio, Telšių, Šiluvos, Viekšnių, Subačiaus, Pabaisko, Utenos, Traupio, Skiemonių, Anykščių, Kurklių, Kupiškio, Veprių, Viešintų, Deltuvos, Zarasų, Troškūnų, Žemaičių Kalvarijos, Laukuvos, Žarėnų, Kražių, Kolainių, Raseinių bažnyčiose⁴¹.

Vilniaus gubernijoje pirmasis politinis religinis įvykis buvo patriotinio himno giedojimas per gedulo mišias gegužės 8 (20) d. (šv. Stanislovo, Vilniaus katedros ir Lenkijos patrono, dieną) Vilniaus katedroje. Kaip rašė atsiminimuose vienas iš jo organizatorių Boleslovas Limanovskis, manifestaciją suorganizavo iš Paryžiaus į Lietuvą grįžęs jaunimas. Vilniuje jis buvo įkūręs komitetą manifestacijai rengti, telkė atostogaujantį universitetinį jaunimą, gimnazistus, amatininkus ir valdininkus⁴².

Katedroje mišiose dalyvavo apie 2000 žmonių, aikštėje buvo pilna žmonių ir vežimų. Mišias celebravo Vilniaus vyskupas A. S. Krasinskis. Per pakylėjimą vargonai užgrojo bažnytinį himną „Dieve maloningas“, o grupelė (apie 20) žmonių jo gaida pradėjo giedoti patriotinį himną. Nepaisydama dvasininkijos protestų, giesmė stiprėjo, nustelbdama vargonus⁴³.

Gegužės 14 (26) d. patriotinis himnas buvo giedamas Aušros Vartų bažnyčioje, 17 (29) d. – ir katedroje, o netrukus ir kitose bažnyčiose⁴⁴. Laidojant patriotinio akademinio jaunimo atstovą Konstantiną Barancevičių į bernardinų vienuolyno bažnyčią ir kapines gegužės 23 (birželio 4) d. susirinko tūkstančiai vilniečių⁴⁵. Birželio pradžioje per Švč. Kristaus Kūno ir kraujo šventę (Devintines) V. Nazimovas į Vilnių buvo priverstas pritraukti kariuomenės. Bažnytinėje procesijoje dalyvavo daugybė

⁴¹ Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 595 žandarų šefui ir Nr. 596 vidaus reikalų ministrui, 1861 08 11, *LVI A*, f. 378, PS, 1861 m., b. 73a, l. 61–65; tas pats raštas: *Революционный подъем...*, c. 60–63; Vilniaus generalgubernatoriaus raštai vidaus reikalų ministrui, 1861 06 – 1861 07, *LVI A*, f. 378, PS, 1861 m., b. 73a, l. 20–25; Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 490 Žemaičių vyskupui Motiejui Valančiui, 1861 07 06, ten pat, b. 13, l. 17–18; Vilniaus generalgubernatoriaus raštas žandarų šefui, 1861 06 30, *Революционный подъем...*, c. 33–35.

⁴² B. L i m a n o w s k i, Pamiėtniki. 1835–1919, *Nacionalinės bibliotekos Varšuvoje Rankraščių skyrius* (toliau – *VNB*), syg. II 6418, l. 5–11.

⁴³ Ten pat; Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 128 Žemaičių vyskupui Motiejui Valančiui, 1862 02 06, *LVI A*, f. 1671, ap. 4, b. 83, l. 227–231; Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 246 vidaus reikalų ministrui ir Nr. 247 žandarų šefui, 1861 05 09, ten pat, f. 378, PS, 1861 m., b. 13, l. 1–2; tas pats raštas: *Сборник документов...*, c. 40–41.

⁴⁴ Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 298 Vilniaus švietimo apygardos globėjui, 1861 05 27, *LVI A*, f. 378, PS, 1861 m., b. 13, l. 19–22; tas pats raštas: *Сборник документов...*, c. 42–45.

⁴⁵ Vilniaus policmeisterio pranešime rašoma, kad laidotuvėse dalyvavo per 10 tūkst. vilniečių (žr.: Vilniaus policmeisterio pranešimas Vilniaus generalgubernatoriui, be Nr., 1861 05 24, *LVI A*, f. 378, PS, 1861 m., b. 43, l. 8–9; Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 298 Vilniaus švietimo apygardos globėjui, 1861 05 27, ten pat, b. 13, l. 19–22). 1861 m. Vilniuje gyveno apie 60 tūkst. žmonių (žr. J. J u r g i n i s, V. M e r k y s, A. T a u t a v i č i u s, *Vilniaus miesto istorija*, Vilnius, 1968, p. 303).

žmonių⁴⁶. „Baigiantis iškilmėms vienu metu visi susirinkusieji bažnyčioje ir katedros aikštėje giedojo įprastą himną „Boże coś Polskę“. Giesmė iškilmingai sklido tarp Vilniaus mūrų – nors ne visai harmoninga tonacija, tačiau su visiška lenkų sielų harmonija, – rašė „Przegląd rzeczy polskich“. – Visuotiniame giedojime nedalyvavo tik dvasininkija ir policija, tad liaudis labai pasipiktinusi žvalgėsi į kunigus“⁴⁷.

Minėtos manifestacijos davė didžiulį postūmį žmonių patriotinėms nuotakoms mieste. Bažnyčios giedotojams tapo per ankštos – politinės patriotinės giesmės iš bažnyčių persimetė į kitas religinio kulto vietas. Nuo tada beveik kasdien himnas buvo giedamas gatvėje priešais Aušros Vartų Dievo Motinos koplyčios Dievo Motinos paveikslą, pranciškonų bažnyčios kieme prie Švč. Mergelės Marijos skulptūros, kiekvieną penktadienį Vilniaus priemiestyje Šnipiškėse prie kryžių nešančio Išganytojo skulptūros: ant kalno prie Žaliojo tilto giedoti susirinkdavo 500–3000 žmonių⁴⁸.

Pačiose bažnyčiose himnas skambėjo kaskart atviriau ir drąsiau: pavyzdžiui, birželio mėn. pirmojoje pusėje Aušros Vartų Dievo Motinos koplyčioje būdavo giedama po mišių, kai gesindavo žvakės, o birželio mėn. antrojoje pusėje – jau per mišias, degant žvakėms, kunigui klūpant, o po to tęsiant litaniją, pradėta „užmiršti“ maldą už imperatorių⁴⁹.

Birželio mėnesį manifestacijos apėmė visą Lietuvą. Rusų valdžia, iki tol dėl giedojimų dvasininkijos nekaltinusi, ėmė keisti nuomonę. 1861 m. vasarą sparčiai didėjantis manifestacijų mastas, atsargus vietos valdžios elgesys su Bažnyčios atstovais ir pasyvi vyskupų pozicija prisidėjo prie to, kad dvasininkija kaskart atviriau rodė savo pilietiškumą. Ir tie kunigai, kurie nuo politikos buvo linkę laikytis atokiau, vis dažniau turėdavo pasirinkti: arba atsiskirti nuo daugelio tikinčiųjų, arba kartu su jais įsitraukti į manifestacijas.

⁴⁶ B. Limanovskis rašo, kad procesijoje dalyvavo per 20 tūkst. žmonių (žr.: [B. L i m a n o w s k i], *Historja ruchu narodowego od 1861 do 1864 r.*, t. 1, Lwów, 1882, s. 103).

⁴⁷ *Przegląd rzeczy polskich*, 1861 10 10, s. 61.

⁴⁸ Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 502 vidaus reikalų ministrui, 1861 07 24, *LVIIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 73a, l. 23–25. Originali patriotinio religinio manifestavimo forma užfiksuota Kauno gubernijoje, Raseiniuose. 1861 m. birželio 16 d. žmonių minia, giedodama patriotinį himną, ėjo į katalikų kapines, ten toliau giedojo patriotines giesmes. Panašių žygių vėliau stebėta Gardine, Naugarduke (Kauno gubernatoriaus raštas Nr. 615 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 07 07, ten pat, b. 102, d. 1, l. 12–14; Minsko gubernatoriaus raštas Nr. 240 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 09 05, ten pat, b. 73a, l. 160–161; tas pats raštas: *Сборник документов...*, c. 153–154; S. Ł a n i e c, *Litwa i Białoruś...*, c. 35).

⁴⁹ Vilniaus policmeisterio pranešimas, 1861 06 20, *LVIIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 43, l. 51; to paties rašto ištrauka: *Сборник документов...*, c. 65; Vilniaus policmeisterio pranešimai Nr. 1057, 1065 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 11 (?), 11 06, *LVIIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 43, l. 186–187, 189–190.

Ypatinga pilietine drąsa ir veklumu išsiskyrė Aušros Vartų ir Vilniaus Šv. Jono bažnyčios kunigai. Aušros Vartų bažnyčioje ir koplyčioje kone kasdien rinkdavosi daugybė žmonių, netilo kunigų palaikomi giedojimai. Šv. Jono bažnyčia, anot D. Fainhauzo, tapusi revoliucionierių centru, bažnyčios požemiuose kurį laiką veikusi slapta spaustuvė⁵⁰. Entuziazmą rodydavęs ir dvasinis jaunimas: antai rugpjūčio 14 (26) d. popietę prie Šv. apaštalo Petro ir Povilo bažnyčios esančio Vilniaus Laterano kanauninkų vienuolyno novicijai, atsidarę celių langus, patriotinį himną giedojo taip garsiai, kad jį girdėjo visas Antakalnis⁵¹.

Atviresnis dvasininkijos išitraukimas ir jos moralinė parama stipriai padidino manifestacijų mastą ir įkarštį. Į jas, šalia bajorijos, inteligentijos, moksleivių, miestiečių, įsijungė tarnautojai, karininkai, o kai kur – ir valstiečiai. Lenkų istorikė Hanna Dylağowa taip pat pastebėjo, kad Lietuvoje ir Baltarusijoje, kur religinis faktorius buvo tiesiogiai susijęs su etniškumu, dvasininkijos laikysena buvo itin svarbi⁵².

Vilniaus įvykiai pabudino kitus gubernijos miestus ir miestelius. Vilniaus gubernijoje patriotinis himnas pirmąkart buvo sugiedotas gegužės 24 (birželio 5) d. Ašmenos aps. Galšios bažnyčioje⁵³. Birželį–liepą, rusų valdžios duomenimis, jis giedotas Galšios, Dysnos, Giedraičių, Dubingių, Videniškių, Mikoliškių, Ašmenos, Maišiagalos, Drujos, Lydos, Žaslių, Butrimonių, Valažino, Kamajų, Vosiškių, Birštono, Trakų, Širvintų, Šalčininkų, Skudutiškio, Smurgainių, Gluboko, Radaškonių, Pošnios, Krevo, Užuguoščio, Paberžės, Žiezmarių, Jelnios, Naujadvario, Belagrudos, Miorų bažnyčiose⁵⁴.

Gardino gubernijoje stiprėjantį vienybės su Lenkija jausmą ir dvasininkijos palaikymą rodė gegužės 24 (birželio 6) d. gedulo mišios Slanimo aps. Derečino bažnyčioje, skirtos Eustachijaus Sapiegos atminimui⁵⁵. Dieną anksčiau, 1861 m.

⁵⁰ D. F a i n h a u z, min. veik, p. 44.

⁵¹ Vilniaus policmeisterio pranešimas Vilniaus generalgubernatoriui, be Nr., 1861 08 15, *LVIIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 43, l. 137–138.

⁵² H. D y l a g o w a, min. veik., p. 145. Tą patį teigia Jokūbas Geištoras savo atsiminimuose (žr. *Pamiętniki Jakóba Gieysztorza z lat 1857–1865, poprzedzone wspomnieniami osobistemi Tadeusza Korzona*, t. 1–2, Wilno, 1913).

⁵³ Vilniaus gubernatoriaus raštas Nr. 3692 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 12 09, *LVIIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 60, l. 42; tas pats raštas: *Сборник документов...*, c. 223–224.

⁵⁴ Vilniaus generalgubernatoriaus raštai vidaus reikalų ministru, 1861 06 – 1861 07, *LVIIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 73a, l. 20–25; Vilniaus gubernatoriaus raštai Nr. 1666, 1682, 3129 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 07 31, 08 02, 10 31, ten pat, b. 56, d. 1, l. 59, 68, 179.

⁵⁵ Mišias laikė dešimt Slanimo bernardinų vienuolyno vienuolių. Prie varinio karsto, pastatyto ant katafalko po baldakimu, buvo išsirikiavusi keturių jaunuolių garbės sargyba, juodi jų frakai per pečius buvo perrišti trispalvėmis purpurinės, mėlynos, baltos spalvos juostomis. Prieš karstą buvo E. Sapiegos portretas, o ant baldakimo – jo herbas, papuoštas trispalve kokarda su sidabro spalvos lenkišku ereliu viduryje (*Gardino gubernatoriaus raštas* Nr. 113 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 06 05, *LVIIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 7, l. 101; tas pats raštas: *Сборник документов...*, c. 54–55).

gegužės 23 (birželio 5) d., o taip pat ir gegužės 24 (birželio 6) d., Balstogės bažnyčioje įvyko pirmoji atvira politinė manifestacija, t. y. pirmą kartą buvo sugiedotas patriotinis himnas⁵⁶. 1861 m. birželio 7 (19) d. patriotinis himnas sugiedotas Bielsko bažnyčioje po gedulo mišių už žuvusius Varšuvoje, žmonės vilkėjo gedulą⁵⁷, birželio 11 (23) d. – Gardino parapiinėje bažnyčioje, birželio 12–13 (24–25) d. – Gardino pobernardinų parapiinėje bažnyčioje⁵⁸, birželio 18 (30) d. – Bresto ir Kameneco, birželio 25 (liepos 7) d. – Sokulkos bažnyčiose; panašūs giedojimai vėliau užfiksuoti Slanimo, Kobrino, Druskininkų ir kt. bažnyčiose⁵⁹.

Birželio mėn. Balstogė, anot valdžios, tapo „politiškai svarbiu punktu“, joje buvo sustiprinta žandarų komanda, policija, pritraukta kazokų⁶⁰. D. Fainhauzo teigimu, Gardino gubernijoje pradiniu patriotinio sąjūdžio laikotarpiu vyko mažiau manifestacijų nei Kauno ir Vilniaus gubernijose, o S. Łanieco duomenimis, 1861 m. vasarą Balstogėje būta daugiau manifestacijų nei kur kitur Lietuvoje ar Baltarusijoje⁶¹. Valdžios ataskaitose pažymima, kad Balstogėje tuo metu netilo patriotiniai himnai. Po mišių giedotojai kai kada rinkdavosi bažnyčios šventoriuje ir toliau giedodavo atsiklaupę, stebint iš už tvoros susidomėjusiems miestelio žydams⁶².

Kaip rodo Kauno, Vilniaus ir Gardino gubernatorių susirašinėjimas su Vidaus reikalų ministerija, himnų giedojimas 1861 m. vasarą intensyvėjo visose trijose gubernijose. Vilniaus generalgubernatoriaus 1861 m. gegužės–liepos mėn. paskelbtų draudimų giedoti patriotinius himnus bažnyčiose visiškai nepaisyta.

⁵⁶ Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 413 žandarų šefui, 1861 06 30, *LVIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 80, d. 1, l. 33–35; Ypatingų įpareigojimų valdininko papulkininkio Andrejaus Michnevo raštas Nr. 67 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 05 31, ten pat, l. 15–16.

⁵⁷ Gardino gubernatoriaus raštas Nr. 117 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 06 16, *Сборник документов...*, c. 60–61.

⁵⁸ Vilniaus generalgubernatoriaus pranešimas žandarų šefui, 1861 06 30, *Революционный подъем...*, c. 34.

⁵⁹ Gardino gubernatoriaus raštas Nr. 151 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 07 14, *LVIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 80, d. 1, l. 44; Bresto zemskinio ispravniko raštas Nr. 176 Gardino gubernatoriui, 1861 06 28, ten pat, l. 45; Vilniaus generalgubernatoriaus raštai Nr. 595 žandarų šefui ir Nr. 596 vidaus reikalų ministrui, 1861 08 11, ten pat, b. 73a, l. 61–65; Gardino gubernijos žandarų štabo karininko pulkininko E. Prasolovo raštas žandarų šefui, 1861 07 14, *Революционный подъем...*, c. 438–439.

⁶⁰ 4-osios apygardos žandarų korpuso viršininko generolo majoro Aleksandro Hildebrandto laiškas Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 06 01, *LVIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 81, l. 5–6; Gardino gubernatoriaus raštas Nr. 189 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 07 30, *Сборник документов...*, c. 89–90.

⁶¹ D. F a j n h a u z, min. veik., p. 34; S. Ł a n i e c, *Litwa i Białoruś...*, s. 36.

⁶² Gardino gubernatoriaus raštas Nr. 5625 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 07 23, *LVIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 80, d. 1, l. 57–61; tas pats raštas: *Сборник документов...*, c. 80–81; Gardino vicegubernatoriaus raštai Nr. 22, 23 Gardino gubernatoriui, 1861 07 20, 21, ten pat, p. 75–78.

Patriotiniai pamokslai. Specifine politinių religinių manifestacijų rūšimi tapo patriotinių giedojimų antrinami kunigų patriotiniai pamokslai. Juose būdavo iškeliama garbinga Lietuvos ir Lenkijos praeitis, akcentuojama lietuvių ir lenkų istorinė sąjunga, pagerbiami tautos didvyriai, smerkiamas katalikų religijos persekiojimas, primenamos Jėzaus kančios, žmonės raginami išverti negandas, kurias kenčia Bažnyčia, ir prašyti Dievo troškimų išsipildymo. Kai kuriuose pamoksluose buvo valdžiai nepalankiai aiškinamas baudžios panaikinimas, kviečiama vienytis su dvarininkais, nes tik atkurta jungtinė valstybė valstiečiams suteiks tikrąją laisvę ir žemę. Tokie pamokslai 1861 m. vasarą, o kai kur ir vėliau, buvo sakomi Kauno, Panevėžio, Vilniaus, Druskininkų, Anykščių, Telšių, Pavandenės, Galšios, Daniušavos, Vyšniavo, Darsūniškio, Gardino ir kt. bažnyčiose, dėl jų iškeltos bylos⁶³.

Istorinių įvykių ir asmenų metinių minėjimai buvo kita svarbi patriotinių religinių manifestacijų rūšis. Įspūdingiausi tokie renginiai, sutapę su manifestacijų Lietuvoje kulminacija, įvyko per Liublino unijos metines. Vilniuje, Kaune, Panevėžyje liepos 31 (rugpjūčio 12) d. Liublino unijos minėjimai virto didžiosiomis manifestacijomis, apjungusiomis savyje įvairias manifestavimo formas – progines mišias, patriotinius giedojimus ir pamokslus, patriotines eisenas, procesijas, aukų rinkimus, patriotinę ir religinę simboliką, pasilinksminimus⁶⁴. Bendras buvusios jungtinės valstybės žemėms minėjimų scenarijus buvo parengtas Lenkijoje: tą dieną nedirbama, nėra gedulo, iškilmingos mišios, pasilinksminimas.

Kauno gubernijos bažnyčiose Liublino unijos minėjimai įvyko beveik visur⁶⁵ (antai vien Ukmergės apskrityje minimos Kavarsko, Vidiškių, Lyduokių, Pabaisko,

⁶³ Žr.: Kauno gubernatoriaus raštas Vilniaus generalgubernatoriui, be Nr., 1862 09 14, Архивные материалы..., c. 139–140; Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 171 Žemaičių vyskupui Motiejui Valančiui, 1862 02 14, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 83, l. 233; Žemaičių vyskupo Motiejaus Valančiaus raštas Nr. 1901 prelatui Pranciškui Križanauskiui, 1861 08 21, ten pat, l. 115; Kauno gubernatoriaus raštas Nr. 888 vidaus reikalų ministrui, 1861 08 23, ten pat, f. 378, PS, 1861 m., b. 43a, l. 5–10; Vilniaus policmeisterio pranešimas, be Nr., 1861 08 14, ten pat, b. 43, l. 135–136 ir kt.

⁶⁴ Patriotiniai visuomenės pasilinksminimai turėjo tikslą suagituoti liaudį, visų pirma valstiečius, paremti bajorijos politinės laisvės siekį, suartinti juos su ponais ir paneigti gandus, kad manifestacijomis žemvaldžiai kovoja prieš baudžios panaikinimą, dėl to moterys nešiojančios gedulą, o patriotiniu himnu prašoma Dievo gražinti baudžią. Į pasilinksminimus būdavo kviečiami valstiečiai ir kiti žemesnių socialinių sluoksnių gyventojai. Juose bajorai, inteligentai, apsirengę valstiečių rūbais, drauge šoko, giedojo, vaišinosi.

⁶⁵ Raseiniuose ta proga po mišių iš parapiinės dominikonų bažnyčios su vėliavomis ir giedojimais ėjo parapijiečių eiseną prie ant kelio į Kauną esančio kryžiaus, po to vyko pasilinksminimas dominikonų sode (Kauno gubernatoriaus raštas Nr. 691 Vilniaus generalgubernatoriui, ten pat, b. 115, l. 28–29).

⁶⁶ Ukmergės zemsčinio ispravniko raštas Nr. 310 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 08 12, ten pat, b. 107, l. 38, 41.

Pašilės, Ukmergės bažnyčios⁶⁶). Vilniaus gubernijoje šaltiniai, be Vilniaus, pažymi unijos minėjimus Lydos, Užuguoščio, Trakų bažnyčiose⁶⁷. Labiau išsiskyrė unijos šventimas Trakuose⁶⁸.

Gardino gubernijos dokumentuose išlikę didesni unijos minėjimų Druskininkuose⁶⁹ ir Gardine⁷⁰ aprašymai. Minėjimai taip pat vyko Balstogėje ir aplinkiniuose kaimuose. Itin patriotiško Liublino unijos minėjimo būta Bielsko bažnyčioje. Kaip ir visur čia moterys pasipuošė baltomis sukniomis ir trispalvėmis kokardomis ant krūtinių, vyrai – tautiniais ar vengriškais rūbais, raudonomis konfederatėmis. Per pamaldas 12 vyrų prieš altorių laikė 12 vėliavų. Akompanuojant vargonams galerijoje buvo giedamas patriotinis himnas. Po mišių, kai kunigas pasišalino, žmonės atsiklaupė, vėl sugiedojo himną, po to grupelė žmonių klaupėsi prieš 10 metų berniuką, aprengtą Žygimanto Augusto laikų drabužiais, su kardu prie šono ir kabinu, vaizdovusį Lenkiją, ir giedojo „priešišką vyriausybei, carui ir rusų tautai“ giesmes⁷¹.

Procesijos. Konsoliduoti sukilimui įvairius socialinius sluoksnius padėjo religinės procesijos, kurios tuo pačiu buvo ir patriotinės manifestacijos. Maldininkai nešdavo bažnytinius, tautinius paveikslus ir vėliavas, giedodavo bažnytines, pa-

⁶⁶ Lydos gorodničiaus raštas Nr. 250 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 07 31, ten pat, b. 56, d. 1, l. 58; Trakų zemsčinio ispravniko raštas Nr. 296 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 11 10, ten pat, l. 181–183; tas pats raštas: *Сборник документов...*, c. 200–201.

⁶⁸ Jį pradėjo mišios Trakų bažnyčioje. Buvo giedamas patriotinis himnas, žmonės prašė, kad Dievo Motina juos išvaduotų iš tironų ir prijungtų prie Lenkijos Karalystės, sakė, kad jie pasiruošę pralieti kraują. Po pietų žemvaldžiai, valdininkai, damos, pasikvietę karaimus ir žydus, miške už miesto surengė pasilinksminimą, ten giedojo patriotines giesmes ir kėlė tostus už Lenkiją (Trakų invalidų komandos viršininko raportas Nr. 920 Vilniaus vidaus sargybos bataliono vadui, 1861 08 05, *LVI*A, f. 378, PS, 1861 m., b. 56, d. 1, l. 62; tas pats raštas: *Сборник документов...*, c. 101).

⁶⁹ Liepos 31 d. Druskininkų bažnyčia buvo papuošta gėlėmis, medeliais. Nusiimtas gedulas, moterys į plaukus, vyrai – į frakų kilpeles įsisegė mirtų šakeles. Žmonės sugiedojo patriotinį himną, kunigas pasakė pamokslą apie brolybę ir tautų sąjungą. Tą pat dieną apie 100 žmonių iš Druskininkų išvyko į Lenkijos karalystę, po to į Druskininkus atvyko Lenkijos bajorai. Rugspjūčio 1 d. vyko bendras pobūvis (Gardino gubernatoriaus raštas Nr. 215 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 08 07, *LVI*A, f. 378, PS, 1861 m., b. 81, l. 16).

⁷⁰ Liublino unijos minėjimas Gardine be gedulo, su patriotiniais himnais vyko parapijėje bažnyčioje, o po to už miesto Lenkijos Karalystėje esančiame miške. Dalyvavo apie 3000 žmonių, liaudis buvo vaišinama alumi ir vynu (Gardino žandarų štabo karininko kapitono Roberto Vitės raštas štabo pulkininkui E. Prasolovui, 1861 08 02, *Революционный подъем...*, c. 445–446).

⁷¹ Praporščiko A. Melero laiškas Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 08 02, *LVI*A, f. 378, PS, 1861 m., b. 85, l. 1–2; tas pats raštas: *Сборник документов...*, c. 96–97; Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 972 vidaus reikalų ministrui, 1861 10 01, ten pat, p. 168–169.

⁷² А. Б е л е ц к и й, Предисловие к 1 тому сборника документов Муравьевского Музея. *Сборник документов...*, c. LV.

triotines giesmes. Valdžia nieko miniai negalėjo padaryti, nes ji laikėsi tvarkos, neprovokavo.

Kaip teigė rusų valdžia, procesijos ypač praktikuotos Gardino gubernijoje ir Vilniaus gubernijos Trakų apskrityje⁷². Šaltiniuose likę žinių apie procesijas iš įvairias religinio kulto vietas, tarp jų ir į esančias Lenkijos karalystėje, taip pat apie procesijas iš Lenkijos karalystės į Vilniaus, Žemaičių vyskupijų vietas. 1861 m. minėtinos procesijos iš Supraslio ir Vasilkavo į Balstogę ir Zabłudovą (birželio 28–29 (liepos 10–11) d.), iš Balstogės į Zabłudovą (birželio 29 (liepos 11) d.), iš Balstogės į Tikociną (liepos 9 (21) d.), iš Druskininkų į Lenkijos pasienį (liepos 31 (rugpjūčio 12) d.), iš Druskininkų į Liškiavą (rugpjūčio 12 (24) d.), iš Augustavo į Ražanystoką (rugpjūčio 14 (26) d.), iš Lenkijos karalystės ir Skirsnemunės į Jurbarką (rugpjūčio 16 (28) d.), taip pat Nevodnicų (liepos 14 (26) d.), Gardino (birželio mėn. viduryje), Bransko (rugpjūčio mėn.) ir kt. procesijos⁷³. Valdžia ypač baiminosi procesijų iš Lenkijos karalystės, kurios ne tik demonstravo istorinę bei dvasinę Lietuvos ir Lenkijos sąsają, bet drauge nešė revoliucinį užkratą. Geras tokios baimės įrodymas yra 1861 m. rugpjūčio 12 (24) d. į Trakus iš Lenkijos atvykusi maldininkų procesija⁷⁴.

⁷² Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 518 žandarų šefui ir Nr. 519 vidaus reikalų ministrui, 1861 07 29, *LVI A*, f. 378, PS, 1861 m., b. 80, d. 1, l. 37; Vilniaus generalgubernatoriaus telegrama generolui adjutantui grafui Lambertui, 1861 08 25, ten pat, b. 73a, l. 131; Gardino žandarų štabo karininko kapitono Roberto Vitės raštas Nr. 25 Gardino gubernatoriui, 1861 09 20, ten pat, b. 81, l. 27–30; Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 15 Gardino gubernatoriui, 1861 07 12, ten pat, b. 80, d. 1, l. 36; tas pats raštas: *Сборник документов...*, c. 73–74; Gardino gubernatoriaus raštas Nr. 260 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 08 18, *LVI A*, f. 378, PS, 1861 m., b. 81, l. 17.

⁷⁴ R. Vėbra neteisingai nurodo, kad Lenkijos procesija į Trakus neatvyko (R. Vėbra, min. veik., p. 20–21). Gandai apie per Žolinės atlydus atvyksiančią procesiją rusų valdžią pasiekė jau iš anksto. Surinkti žinių į Trakus, o iš ten į Gardino guberniją, Lenkijos pasienį, generalgubernatorius komandiravo ypatingų įpareigojimų valdininką I. Nikotiną. Jis pranešė, kad Lenkijos maldininkai (200 žmonių) renkasi kažkur prie Panemunės ar Darsūniškio, norėdami prie Rumšiškių persikelti per Nemuną, o Rumšiškių kunigas per Nemuną valtimis jau perplukdęs šventus paveikslus ir vėliavas. I. Nikotinas siūlė išardyti Trakų tiltą, kad procesija negalėtų patekti į Trakus. Į pačius Trakus buvo komandiruotas ypatingų įpareigojimų valdininkas A. Michnevas su 25 kazokais, kuriam pavesta stebėti teritoriją iki Nemuno ir palaikyti tvarką, suteikti įgaliojimai veikti pagal aplinkybes (Ypatingų įpareigojimų valdininko Ivano Nikotino raportas Nr. 55 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 08 08, *LVI A*, f. 378, PS, 1861 m., b. 56, d. 1, l. 75–76; Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 609 ypatingų įpareigojimų valdininkui papulkininkui Andrejui Michnevui, 1861 08 11, ten pat, l. 77; tas pats raštas: *Сборник документов...*, c. 117–118; Andrejaus Michnevo raportai Nr. 108, 110 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 08 13; 08 17, *LVI A*, f. 378, PS, 1861 m., b. 56, d. 1, l. 83, 113).

Procesijos iš Lenkijos buvo laukiama ir Vilniuje, Pohuliankos priemiestyje prie miesto Trakų užkardos⁷⁵ lemtingąją 1861 m. rugpjūčio 6 (18) d. Ši diena buvo labai reikšminga politinei krašto padėčiai, taigi ir manifestacijoms, todėl ją plačiau aprašysime.

Laukdami procesijos žmonės jau kelias dienas rinkosi Pohuliankoje prie Simono Konarskio kapo, kur giedodavo patriotinį himną. 1861 m. rugpjūčio 6 (18) d. vakare pasklido gandas apie artėjančią Lenkijos procesiją. Apie 5000 Vilniaus gyventojų pasitikti procesijos nuskubėjo prie Trakų užkardos. Generalgubernatoriaus nurodymu ten jau buvo surengta pasala – prieš užkardą ir už jos išrikiuotos 4 pėstininkų kuopos (iš viso apie 400 žmonių), priėjimą prie užkardos saugojo 200 kazokų. Prisiartinus miniai, du iš jos (Vilniaus apskrities dvarininkas Benediktas Kryževičius ir Vilniaus amatininkas Sebastijonas Velcas), stumiami žmonių, pirmasis šaukdamas „Valio!“, o antrasis – „Durk man, šauk į mane!“, metėsi ant pėstininkų kuopos bandydami atimti šautuvus ir prasimušti į užkardą. Iš paskos minia, išardžiusi artimiausią tvorą, puolė kareivius basliais ir atsineštais akmenimis. Kareiviams buvo duotas įsakymas išvaikyti gyventojus. Jie pargriovė vadovus, ėmė juos spardyti ir tempti už kojų. Abu buožėmis buvo sumušti iki sąmonės netekimo, suimti ir nuvežti į Šv. Jokūbo ligoninę, po to perduoti teismui.

Žmonės užtraukė patriotinį himną ir „Jeszcze Polska nie zginęła“, skandavo „Laisvė, laisvė!“. Kazokai puolė minią rimbais, kareiviai – šautuvų buožėmis, trys manifestuotojai, taip pat trys kariškiai buvo sužeisti, giedojimui vadovavęs atsargos praporščikas (Mironas Košilovskis) suimtas. Žmonės ėmė bėgti atgal į miestą link Aušros Vartų, juos vijosi kazokai ir kareiviai, daužydami buožėmis ir rimbais. Prie Aušros Vartų, vėliau prie Šv. Jono bažnyčios minia giedojo patriotinį himną. Gatvėje įvykius stebėję trys vilniečiai bandė iš kareivių atimti šautuvus, jie taip pat buvo suimti⁷⁶.

Lietuvoje Pohuliankos susidūrimas buvo pirmasis, kai žmonės patys užpuolė karinę jėgą. Pagal rusų administracijos duomenis, apie 30 žmonių buvo sužeista, žuvusių nebūta⁷⁷. Tačiau ankstyvojoje lenkų sukilimo istoriografijoje įsitvirtino kitoks

⁷⁵ K. Jurgėla rašė, kad procesija turėjusi ateiti iš Kauno (K. R. J u r g ė l a, min. veik., p. 196); amžininkas Vladislovas Zahorskis dar kitaip pasakojo, kad žmonės skubėjo pasitikti tariai į Vilnių einančių prancūzų, kurie turėjo sukelti sukilimą ir kovoti už Lietuvos ir Lenkijos nepriklausomybę (W. Z a h o r s k i, O powstaniu roku 1863 na Litwie, VNB, syg. IV 10466, l. 33–40).

⁷⁶ Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 584 vidaus reikalų ministrui, 1861 08 09, LVIA, f. 378, PS, 1861 m., b. 73a, l. 47–49; tas pats raštas: *Сборник документов...*, c. 102–104; Vilniaus tardymo komisijos raportas Nr. 913 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 09 19, LVIA, f. 378, PS, 1861 m., b. 47, l. 8–18.

⁷⁷ Papulkininkio Stanislovo Adamovičiaus raštas žandarų šefui, 1861 08 08, *Революционный подъем...*, c. 267–268; Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 584 vidaus reikalų ministrui, 1861 08 09, LVIA, f. 378, PS, 1861 m., b. 73a, l. 47–49.

Pohuliankos įvykių aprašymas, kurio su išimtimis⁷⁸ laikomasi iki šiol (kitaip nei rusų, lietuvių autorių darbuose). Pagal jį, kazokai apsupė žmones. Tie pradėję giedoti himną. Kariai metėsi į minią. Mušę šautuvų buožėmis, rimbais ir stūmę prie Neries upės. Žmonės gynėsi akmenimis ir basliais. Trys buvę rimtai sužeisti, iš jų viena moteris, kuri po kelių dienų mirusi Subačiaus ligoninėje. Keliolika žmonių žuvę po arklių kanopomis ar paskendę Neryje, jų lavonus policija paslėpusi⁷⁹. Vilniuje sklido gandai, kad užmušę 11, sužeidę daugiau kaip 100 žmonių⁸⁰, o tuoj po įvykių lenkų ir prancūzų spauda rašė, kad žuvę 56 žmonės. Jų kūnai būk dingę be žinios ir vėliau buvę rasti prie Neries upės.

Vilniaus generalgubernatorius nurodė Vilniaus gubernijos bajorų vadovui Aleksandrui Domeikai ir Vilniaus miesto viršininkui Martynui Strauzui iširti, ar gandai apie žuvusius, dingusius ir rastus prie upės lavonus pagrįsti. Šie pranešė apie tokius jokių žinių neturį⁸¹. Tad kalbos apie Pohuliankos aukas greičiausiai buvo inspiruotos revoliucinių jėgų, siekusių sustiprinti gyventojų maištingąją dvasią⁸². Stiprinant tokią dvasią parapijoms buvo išsiuntinėtas neva vyskupo A. S. Krasinskio ir Vilniaus dvasininkijos pasirašytas raginimas už žuvusius per mišias giedoti maldą už mirusius. Pats vyskupas rusų valdžiai neigė tokį kvietimą rašęs⁸³, tačiau rugpjūčio 15 (27) d. mišios, skirtos Vilniaus aukoms, su himno, maldų už mirusius giedojimu įvyko miesto bažnyčiose⁸⁴. Be to, tą dieną dvasininkija atvirai išreiškė priešiškomą policijai ir kazokams: jie buvo viešai išprašyti iš penkių bažnyčių pasirėmus tą dieną paskelbtu

⁷⁸ Antai iš lenkų bene vienintelis S. Łaniecas nerašo, kad Pohuliankoje būta žudynių (S. Łaniec, *Litwa i Białoruś...*, s. 34). Kiti, rašydami apie žudynes, remiasi amžininkų, kurie susidūrimė patys nedalyvavo, pasakojimais. Esant politinei įtampai aukos buvo įmanomos, tad gandais apie tariamai žuvusius buvo lengvai tikima ir netgi hiperbolizuojama.

⁷⁹ W. Z a h o r s k i, O powstaniu roku 1863 na Litwie, *VNB*, syg. IV 10466, l. 33–40.

⁸⁰ [B. L i m a n o w s k i], min. veik., t. 1, p. 109.

⁸¹ Vilniaus generalgubernatoriaus raštai Nr. 773, 774 Vilniaus bajorų vadovui ir Vilniaus miesto viršininkui, 1861 09 12, *LVIIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 47, l. 7; Vilniaus miesto viršininko ir Vilniaus bajorų vadovo raštai Nr. 297, 881 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 09 23, ten pat, l. 27, 28; Vilniaus generalgubernatoriaus skelbimas, be datos, ten pat, f. 439, ap. 1, b. 283, l. 46.

⁸² Panašiai mano ir K. R. J u r g è l a, min. veik., p. 196.

⁸³ Vilniaus vyskupo Adomo Stanislovo Krasinskio laiškas Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 08 29, autografas, *LVIIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 73a, l. 145.

⁸⁴ А. Б е л е ц к и й, Предисловие к 1 тому сборника документов Муравьевского Музея. *Сборник документов...*, с. LXIII. Likę žinių, kad už žuvusius Vilniuje 1861 m. rugpjūčio 15 d. buvo giedama Vilniaus Aušros Vartų Dievo Motinos koplyčioje, Šv. Jono bažnyčioje. Tokių giedojimų, mišių būta ir vėliau. Antai rugsėjo 7 d. iškilmingos gedulo mišios su giedojimais už Vilniaus aukas vyko Vilniaus pranciškonų bažnyčioje. Giedojo katedros choras, stovėjo gėlėmis išpuoštas ryškiai apšviestas katafalkas (Vilniaus policmeisterio pranešimas Nr. 808 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 09 07, ten pat, l. 155–156; Vilniaus policmeisterio pranešimai Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 08 13–30, *LVIIA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 43, l. 135–154).

Vilniaus generalgubernatoriaus draudimu Vilniaus bažnyčiose būti kariškiams su šautuvais ir durtuvais⁸⁵. Gedulingų giedojimų už Vilniaus aukas būta ir kitose Lietuvos bažnyčiose⁸⁶.

1861 m. rugsėjo 2 (14) d. gedulo mišios už žuvusius Vilniuje vyko Varšuvos bažnyčiose. Varšuviečiams buvo nurodyta užsivilkti gedulo drabužius, susilaikyti nuo pasilinksminimų ir sambūrių, platinta proklamacija apie Vilniaus įvykių reikšmę⁸⁷.

Politinė Pohuliankos įvykių reikšmė buvo itin didelė nepriklausomybės šalininkų konsolidacijai. Aleksandras Hercenas „Kolokole“ rašė: „Su kuo Lietuva? – Tai galėjo būti klausimu iki šių metų rugpjūčio 5 (17) dienos. Dabar į klausimą atsakyta: Aukščiausiajam paliepus, Lietuva yra su Lenkija“⁸⁸. Per Pohuliankos įvykių metines, 1862 m. rugpjūčio 6 (18) d., Vilniuje iškilmingai buvo laidojama 24 m. mergina Ona Petraškevičiūtė, valdžios teigimu, mirusi nuo džiovos, o vilniečių nuomone – nuo prieš metus Pohuliankoje gautų sumušimų. Gedulo mišiose pranciškonų bažnyčioje dalyvavo apie 1000 žmonių, po jų kūnas buvo lydimas į Rasas. Moterys buvo su gedulo rūbais, vyrai ant rankų turėjo gedulo raiščius⁸⁹.

Pohuliankos įvykiai turėjo įtakos krašto politinei padėčiai. Po jų Vilniaus generalgubernatorius griežtai uždraudė Vilniuje visas viešas gyventojų demonstracijas, nukreiptas prieš valstybinę tvarką. Mieste buvo įvesta komendanto valanda, užkardose ir išvažiavimuose iš miesto pastatytos karinės sargybos, įvesti egzekuciniai postoviai. Panašių priemonių esant reikalui liepta imtis Kauno ir Gardino gubernatoriams, leista naudoti karinę jėgą ir šaunamąjį ginklą⁹⁰.

Dar rugpjūčio 5 (17) d. caras patvirtino Ministrų komiteto taisykles įvedant vietovėje karo padėtį ir apie policinių teismų įsteigimą. Rugpjūčio 9 (21) d. Val-

⁸⁵ Šaltiniuose aprašytas incidentas Vilniaus Šv. Jokūbo bažnyčioje. Per vakarines pamaldas į bažnyčią įėjo trys kazokai, užlipo į chorus ir trukdė groti vargonininkui, daužė per klavišus, dainavo kazokišką dainą. Klebonas du sulaikė ir perdavė puskarininkui (Vilniaus vyskupo Adomo Stanislovo Krasinskio raštas Nr. 1527 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 08 16, ten pat, b. 73a, l. 107).

⁸⁶ Likę žinių, kad už žuvusius Vilniuje buvo giedama Kauno augustinų bažnyčioje, Upytės filijinėje bažnyčioje (Anoniminio Kauno kunigo laiškas Žemaičių vyskupui Motiejui Valančiui, 1861 08 28, ten pat, f. 1671, ap. 4, b. 83, l. 123–124; Kauno gubernatoriaus raštas Nr. 1229 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 10 04, ten pat, f. 378, PS, 1861 m., b. 127, l. 1–4; tas pats raštas: *Революционный подъем...*, c. 370; Kauno gubernatoriaus raštas Nr. 1049 Žemaičių vyskupui Motiejui Valančiui, 1861 09 12, LVIA, f. 1671, ap. 4, b. 83, l. 149–150).

⁸⁷ Atsišaukimas, išplatintas Varšuvos bažnyčiose, apie gedulingas mišias už lietuvius, nužudytus Vilniuje, 1861 08 31, *Archiwum główne akt dawnych w Warszawie* (toliau – AGAD), syg. 208, l. 1; Proklamacija apie Vilniaus įvykių reikšmę ir bendrą kovą, 1861 09 02, ten pat, l. 2.

⁸⁸ [B. L i m a n o w s k i], min. veik., t. 1, p. 109.

⁸⁹ Vilniaus policmeisterio pranešimas Vilniaus generalgubernatoriui, be Nr., 1862 08 06, LVIA, f. 378, PS, 1861 m., b. 43, l. 222–223.

⁹⁰ Vilniaus generalgubernatoriaus cirkuliaras Nr. 581–582 Gardino ir Kauno gubernatoriams, 1861 08 09, *Сборник документов...*, c. 104–106.

dančiojo Senato įsaku generalgubernatoriams buvo paskelbta caro suteikta teisė savo teritorijose įvesti karinę padėtį bei tvirtinti karo teismų nuosprendžius⁹¹. 1861 m. rugpjūčio 22 (rugsėjo 3) d. karo padėtis buvo paskelbta Vilniaus, Gardino, Balstogės, Bielsko, Bresto miestuose su apskritimis ir Kauno gubernijoje (išskyrus Zarasų apskritį), visose šiose vietose paskirti karo viršininkai⁹². Uždrausti vieši sambūriai, patriotiniai giedojimai, simboliška apranga, iš procesijų leistos tik nustatytos Bažnyčios kanonų, apie visus masinius renginius bažnyčiose kunigams nurodyta iš anksto informuoti policiją⁹³. Nepaklusę dvasininkai numatyti bausti pinigine bauda, areštu, tremtimi. Varšuvoje karo padėtis buvo įvesta tik po mėnesio – tai rodo, kad Lietuvoje politinė įtampa augo itin sparčiai.

Paskelbus karo padėtį, prasidėjo manifestuotojų areštai, politiškai prasikaltusių kunigų suėmimai. Bažnyčios prisipildė policijos ir samdytų chuliganų, kuriems buvo nurodyta sekti giedotojus, jiems trukdyti ir kelti sumaištį. Bažnyčių išniekinimas sukėlė visuotinį pasipiktinimą, iš konsistorijų pareikalauta bažnyčių uždarymo. Anoniminis Kauno kunigas rugpjūčio 28 (rugsėjo 9) d. laiške M. Valančiui rašė: „...jei nesiryši Fijałkowskio drąsai ir tiesiai nepaskelbsi, kad stosi priekyje, ir kartu su žmonėmis neisi į aikštę melstis Dievui, tai bent liepk uždaryti visas bažnyčias, nes jose dabar šeiminkauja nebe kunigai, o policija ir gauja bjaurių visuomenės padugnių, nes ant sudegintų altorių Ponas Dievas nepriims aukos“⁹⁴.

Po karo padėties įvedimo prasidėjo ir kariuomenės intervencija į bažnyčias⁹⁵. Iki tol kariuomenė tik apsupdavo šventorius ir areštuodavo išeinančius giedotojus, tačiau į bažnyčias nėjo ir jose veiksmų nesiėmė, pamaldų metu bažnyčiose sukiodavosi tik policijos stebėtojai.

Pirmasis kariuomenės intervencijos į bažnyčią atvejis įvyko Panevėžyje rugsėjo 8 (20) d. Panevėžio karo viršininkas su ginkluotais kareiviais per Sumą įėjo į bažnyčią ir areštavo patriotiškai giedojusį žmogų, išgąsdinti parapijiečiai leidosi bėgti.

⁹¹ Полное собрание законов Российской империи, II, т. XXXVI, № 37328.

⁹² Vilniaus generalgubernatoriaus įsakas apie karo padėties paskelbimą, 1861 08 22, *Революционный подъем...*, с. 63–65; Caro įsakas Gardino gubernatoriui, 1861 08 09, *Сборник документов...*, с. 110–111; Vidaus reikalų ministro raštas Nr. 761 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 08 31, ten pat, p. 141–142; *Ковенские губерские ведомости*, Nr. 34, 1861 08 25, *LVI A*, f. 378, PS, 1861 m., b. 73a, l. 175–180; Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 624 Žemaičių vyskupui Motiejui Valančiui, 1861 08 28, *LVI A*, f. 1671, ap. 4, b. 83, l. 122.

⁹³ Caro įsakas Gardino gubernatoriui, 1861 08 09, *Сборник документов...*, с. 110–111.

⁹⁴ Anoniminis Kauno kunigo laiškas Žemaičių vyskupui Motiejui Valančiui, 1861 08 28, *LVI A*, f. 1671, ap. 4, b. 83, l. 123–124.

⁹⁵ Ši intervencija tačiau nebuvo didelio masto, kaip mano D. Fainhauzas (žr.: D. F a i n h a u z, min. veik., p. 55–56).

Kai dekanas pagrasino pasiskųsųs vyskupui, jam buvo atsakyta: „Ne vyskupas čia valdo: jūs ir jųsų baųnyčia mums priklausote“⁹⁶.

Spalio 1 (13) d. Kauno policmeisteris, įėjęs į parapinę augustinų baųnyčią, sušuko: „Visos damos su kryžiais ant krūtinės ryt kviečiamos į policiją“. Baųnyčioje kilo sujudimas, policmeisterį imta įžeidinėti. Tada tas pasikvietė kareivius, kurie puolė vaikyti žmones, tie bėgo į visas puses⁹⁷. Spalio 4 (16) d. per šv. Pranciškaus Asyžiečio iškilmes ant tako į Kauno gimnazijos (pobernardinų) baųnyčią tas pats policmeisteris pastatė raitus kazokus, kurie trukdė tikintiesiems įeiti į baųnyčią. Paprašius pasitraukti, pralaisvino kelią, tačiau išrikiavo karius į baųnyčią vedusiame koridoriuje, prie baųnyčios durų ir pačioje baųnyčioje. Žmonės išsigandę išsiskirstė dar prieš mišias, tad šventė vyko beveik tuščioje baųnyčioje⁹⁸. Rimčiausias susidūrimas, pagal D. Fainhauzą, įvyko lapkričio 2 (14) d. Vilniuje, Aušros Vartuose, kai kariuomenė puolė giedančius patriotinį himną. Rytą V. Nazimovas nusiuntė prie Aušros Vartų kelis tūkstančius kareivių, kurie apsupo priėjimus prie jų, įsiveržė į baųnyčią ir įsitaisė joje kaip kareivinėse⁹⁹.

Tačiau baųnyčios uždarytos nebuvo, antra vertus, baųnyčių uždarymo kaip religinio protesto priemonės po mėnesio imtasi Varšuvoje. Tai rodė akivaizdžiai santūresnę Lietuvos Baųnyčios vadovų laikyseną politinio patriotinio sąjūdžio atžvilgiu nei Lenkijoje.

Manifestacijos po karo padėties paskelbimo. Kardinaliai pasikeitus politinei situacijai, pasikeitė ir visuomenės laikysena. Karo padėties paskelbimas reiškė atviro ir intensyvaus manifestavimo pabaigą. Esant karo padėčiai Baųnyčiose buvo nebeįmanoma reikšti patriotizmą religine forma remiant ar bent tylint kunigui. Jos buvo pilnos policijos, o kunigai, įbauginti civilinės ir baųnytinės valdžios, vengė bet kokių išsišokimų.

S. Łaniecas rašo, kad manifestacijų sumažėjo per pusę¹⁰⁰, be to, jos įgavo ne tokį pavojingą pavidalą. Visiškai išnyko religinės patriotinės procesijos. 1861 m. rugpjūčio 22 (rugsėjo 3) d. Žemaičių vyskupas M. Valančius, o rugpjūčio 29 (rugsėjo 10) d. – Vilniaus vyskupas A. S. Krasinskis paskelbė kunigams apie kanonais nenustatytų procesijų draudimą ir draudimą baųnyčiose giedoti patrioti-

⁹⁶ Panevėžio dekanas Juozapas Kobylinskis raportas Nr. 300 Žemaičių vyskupui Motiejui Valančiui, 1861 09 08, *LVI A*, f. 1671, ap. 4, b. 83, l. 129.

⁹⁷ D. F a j n h a u z, min. veik., p. 55.

⁹⁸ Andriejaus Gabševičiaus raportas Nr. 13 Žemaičių vyskupui Motiejui Valančiui, 1861 10 07, *LVI A*, f. 1671, ap. 4, b. 83, l. 190.

⁹⁹ D. F a j n h a u z, min. veik., p. 55.

¹⁰⁰ S. Ł a n i e c, *Litwa i Białoruś...*, s. 37.

nes giesmes¹⁰¹. Netrukus po to Varšuvos revoliucinė konspiracija įsakė nutraukti patriotinio himno giedojimą¹⁰². Himno žodžius žmonėms buvo liepta tyliai kalbėti kaip malda, o bažnyčiose vietoje jo giedoti kanonų ir cenzūros patvirtintas, tačiau politines patriotines nuotaikas atitinkančias specialioms pamaldoms skirtas giesmes¹⁰³. Tad patriotinį himną rugsėjo mėn. Lietuvos bažnyčiose pakeitė giesmės „Bóg nasza ucieczka“ ir „Anioł Pański“ už mirusius, o netrukus ir „Bogurodzica“¹⁰⁴. Pastaroji giesmė turėjo uždraustus priedus, be to, joje buvo patriotinio himno gaida.

„Bogurodzica“ ir kitos giesmės iš atsargumo giedotos prieš mišias ar po jų, kai bažnyčia neapšviesta¹⁰⁵. Pasitaikydavo, kad vieni giedodavo „Bogurodzicą“, o kiti tuo pat metu jos gaida – patriotinį himną, atskirti himno giedotojus būdavo neįmanoma¹⁰⁶. Žmonės apsupdavo giedančius, neleisdami prie jų priėti policijai. Nuo rugsėjo mėn. moterys Vilniaus bažnyčiose giedoti pradėjo užėiti už pertvaros prieš Didįjį altorių, kur aukojamos mišios, ir užsidengdavo veidus skrybėlėmis¹⁰⁷. Dėl to generalgubernatorius V. Nazimovas perspėjo vyskupą A. S. Krasinskį¹⁰⁸.

Patriotinio himno giedojimai beveik išnyko, nors Vilniaus, Kauno gubernijose pavienių atvejų dar pasitaikydavo. Patriotinis himnas lapkritį giedotas Vilniaus Šv. Jono, bernardinų vienuolyno bažnyčiose, Aušros Vartų bažnyčioje ir Aušros Vartų Dievo Motinos koplyčioje, buvusioje dominikonų bažnyčioje, Šv. Mykolo bažnyčioje, Kauno augustinų ir gailėstingųjų seserų bažnyčiose, Panevėžio, Krekenavos, Raseinių, Telšių, Kėdainių, Zarasų, Vidiškių bažnyčiose, gruodžio mėn. – kai

¹⁰¹ Žemaičių vyskupo Motiejaus Valančiaus cirkuliaras Nr. 1909–1926 vyskupijos dekanams, 1861 08 22, *LVI A*, f. 1671, ap. 4, b. 83, l. 111; Cirkuliario rusiškas vertimas: ten pat, l. 112; Vilniaus vyskupo Adomo Stanislovo Krasinskio raštas Nr. 1638 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 08 29, *Сборник документов...*, c. 141.

¹⁰² Varšuvos atsišaukimas „Broliai tėvynainiai!“, paskelbtas Vilniuje, 1861 09 06, *LVI A*, f. 378, PS, 1861 m., b. 43, l. 177–178; tas pats raštas: *Сборник документов...*, c. 154–155; Kauno gubernatoriaus raštai Nr. 1025, 1117 vidaus reikalų ministrui, 1861 09 08; 09 15, *LVI A*, f. 378, PS, 1861 m., b. 43a, l. 18–21, 23–26.

¹⁰³ Vilniaus gubernatoriaus raštas Nr. 2462 vidaus reikalų ministrui, 1861 09 22, ten pat, b. 74r, l. 1–2.

¹⁰⁴ Tai seniausia lenkų religinė giesmė, nuo XIII–XIV a. giedama per Kalėdas (žr. K. D ł u g o s z, *Język–Religia–Kultura*, Szczecin, 2001, s. 44–53).

¹⁰⁵ Kauno policmeisterio raštas Nr. 283 pobernardinų bažnyčios valdytojui, 1861 10 21, *LVI A*, f. 1671, ap. 4, b. 83, l. 199.

¹⁰⁶ Vilniaus generalgubernatoriaus skelbimas, be datos, *Сборник документов...*, c. 193–194.

¹⁰⁷ Vilniaus policmeisterio pranešimas Nr. 811 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 09 08, *LVI A*, f. 378, PS, 1861 m., b. 44, l. 90–91.

¹⁰⁸ Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 1026 Vilniaus vyskupui Adomui Stanislovui Krasinskiui, 1861 09 06, ten pat, l. 104–105.

kuriose Vilniaus, Kauno, Šiaulių bažnyčiose¹⁰⁹. Dažniau pasitaikydavo specialiųjų giesmių giedojimų. Iš viso Vilniaus bažnyčiose draudžiamų giedojimų atvejų 1861 m. šaltiniuose aptikta: rugsėjį – 32, spalį – 16, lapkritį – 16, gruodį – 14. Nuo gruodžio mėn. antrosios pusės patriotinių giedojimų Vilniaus bažnyčiose nebeužfiksuota.

Pagal Vilniaus ir Kauno gubernatorių ataskaitas vidaus reikalų ministrui 1862 m. gubernijų apskrityse įsivyravo ramybė¹¹⁰. 1862 m. patriotinis himnas tebandytas sugiedoti poroje Vilniaus bažnyčių bei Kauno augustinų bažnyčioje¹¹¹.

Nuo 1861 m. rugsėjo mėn. antrosios pusės patriotinės giesmės nebebuvo giedamos ir Gardino gubernijoje, iki gruodžio mėn. užfiksuoti tik pavieniai incidentai Gardino, Bielsko, Goniondo bažnyčiose¹¹². Nuo 1862 m. sausio mėn. šio pobūdžio manifestacijos čia visai nuslopo¹¹³.

Visa tai anaip tol nereiškė silpnėjančio patriotizmo. Rusų administracija konstatavo, kad gyventojų nuotaikos po karo padėties įvedimo nė kiek nepagerėjo, tik vietoje atvirų demonstracijų įgavo tylaus viltingų pokyčių laukimo pobūdį, amžininkų vadintą „visuotinės tylos demonstracija“¹¹⁴. Tai rodė ir faktas, kad tuo metu ypač padaugėjo žmonių, apsirengusių lenkų patriotiniais rūbais¹¹⁵.

1861 m. spalio mėn. pabaigoje patriotinių religinių manifestacijų Vilniaus ir Žemaičių vyskupijose kiek padaugėjo dėl neramumų Varšuvoje, pasibaigusių karo padėties įvedimu, ir Peterburge¹¹⁶. Lenkijoje 1861 m. spalio 10 (22) d. buvo iškilmingai

¹⁰⁹ Kauno gubernatoriaus raštai Nr. 1501, 1539, 1732 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 11 09, 11; 12 18, ten pat, b. 102, d. 1, l. 55, 57, 70; Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 1432 vidaus reikalų ministrui, 1861 11 27, ten pat, l. 64; Raseinių gorodničiaus raštas Nr. 67 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 11 22, ten pat, l. 66; Vilniaus gubernatoriaus raštai Nr. 3726, 3877 vidaus reikalų ministrui, 1861 12 11, 21, ten pat, b. 74r, l. 35–41; Kauno gubernatoriaus susirašinėjimas su vidaus reikalų ministru, 1861 09 – 1862 07, ten pat, b. 43a, l. 28–90; Kauno gubernatoriaus raštas Nr. 101 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 11 12, ten pat, b. 102, d. 1, l. 58.

¹¹⁰ Vidaus reikalų ministro raštai Nr. 76, 1937 Vilniaus generalgubernatoriui, 1862 01 12; 07 31, ten pat, b. 73a, l. 319, 333.

¹¹¹ Kauno gubernatoriaus raštas Nr. 1292 Vilniaus generalgubernatoriui, 1862 08 16, ten pat, b. 102, d. 1, l. 91.

¹¹² Gardino gubernatoriaus susirašinėjimas su vidaus reikalų ministru, 1861 09 – 1862 08, ten pat, b. 746, l. 1–78.

¹¹³ Ten pat.

¹¹⁴ Aprašas popierių, rastų per kratą pas kunigą Vaclovą Hundijų, ten pat, b. 60, l. 94–99 (Izabelės Kopalskos laiškas Vaclovui Hundijui, 1861 09 23, Panevėžys).

¹¹⁵ Pulkininko Ivano Skvorcovo raštas žandarų šefui, 1862 08 03, *Революционный подъем...*, c. 415–417.

¹¹⁶ Minsko gubernatoriaus raštas Nr. 520 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 11 08, *Сборник документов...*, c. 198–199.

paminėtos Horodlės unijos metinės¹¹⁷, minėjime dalyvavo nemažai atstovų iš Vilniaus generalgubernijos. Spalio–lapkričio mėn. Kauno, Vilniaus, Zarasų, Telšių, Kėdainių, Panevėžio, Vidiškių, Gardino bažnyčiose vyko gedulo mišios už sergantį, vėliau mirusį Varšuvos arkivyskupą A. M. Fijałkowskį¹¹⁸, per jas giedotas Vilniaus Šv. Jono bažnyčioje jo garbei sukurtas himnas¹¹⁹. 1861 m. spalio 3 (15) d. valdžią suerzino Kauno augustinų bažnyčioje iškilmingos pamaldos už gyventoją Tada Kulviecą, nes įtarta, kad laikytos už Tada Kosciuską¹²⁰. Ypač rusų valdžią neramino artėjančios 1830–1831 m. sukilimo trisdešimt pirmosios metinės (lapkričio 17 (29) d.). Krašte buvo platinamas revoliucionierių raginimas paminėti sukilimą, bendra malda prašyti politinių vilčių išsipildymo, tą dieną nusiimti gedulą, rinktis Vilniuje aikštėje prieš generalgubernatoriaus rūmus ir įteikti peticiją su prašymais carui, specialiai tai progai sukurtas himnas. Valdžia, baimindamasi galinčio kilti naujo sukilimo, ėmėsi atitinkamų priemonių: buvo sustiprintas karinis patruliavimas, prie Vilniaus gimnazijos pastatyta sargyba, kad sulaukėtų mokinius, vyskupui įsakyta, kad tą dieną bažnyčiose nebūtų jokių ypatingų mišių, suimti aktyviausi Vilniaus kunigai ir minėjimui sutrukdyta¹²¹.

1862 m. daugelyje bažnyčių įvyko tradiciniai Liublino unijos metinių minėjimai. Gardino, Vilniaus, Kauno gubernijose į mišias rinkosi spalvingai patriotine simbolika pasipuošę žmonės, pamaldos tačiau buvo kuklios, tylios, be incidentų¹²². Akivaizdi

¹¹⁷ Įtampa Lenkijoje ypač sustiprėjo spalio mėn. Nepriklausomybės judėjimo šalininkai Lenkijoje nutarė surengti didžiulę manifestaciją, kuri apimtų visas buvusios Abiejų Tautų Respublikos provincijas ir paliudytų apie Lenkijos sąjungą su Rusia, kaip Lenkijos sąjungą su Lietuva patvirtino Liublino unijos šventimas. Tam buvo pasirinkta Horodlės unijos metinių data (spalio 10 (22) d.). Siekiant pabrėžti Rusios nepriklausomybę, bendrame simboliniame herbe, šalia lenkų erelio, lietuvių vyties, buvo pavaizduotas ir Mykolas Arkangelas. Manifestacijos metu buvo pasirašytas simbolinis Lenkijos, Lietuvos ir Rusios bendros unijos aktas, skelbęs visų tautybių ir tikėjimų lygiateisiškumą.

¹¹⁸ Kauno gubernatoriaus raštai Nr. 1537, 1539 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 11 11; 12 18, *LVI A*, f. 378, PS, 1861 m., b. 102, d. 1, l. 56, 57; Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 1432 vidaus reikalų ministrui, 1861 11 27, ten pat, l. 64; Vilniaus gubernatoriaus raštai Nr. 2779, 2971, 3140 vidaus reikalų ministrui, 1861 10 10; 11 22; 11 31, ten pat, b. 74r, l. 8–9, 18, 20–21; Kauno gubernatoriaus raštas Nr. 1425 vidaus reikalų ministrui, 1861 10 28, ten pat, b. 43a, l. 40–43; Ukmergės zemskinio ispravniko raštas Nr. 2353 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 10 02, ten pat, b. 107, l. 57.

¹¹⁹ Vilniaus policeisterio pranešimas Nr. 976 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 10 11, ten pat, b. 43, l. 181–183.

¹²⁰ Kauno gubernatoriaus raštai Nr. 1229, 1430 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 10 04, 10 30, ten pat, b. 127, l. 1–4, 24–26.

¹²¹ Vilniaus gubernatoriaus raštai Nr. 1194, 1252, 1393 vidaus reikalų ministrui ir Nr. 1253, 1394 žandarų šefui, 1861 11 01, 11 08, 11 24, *LVI A*, f. 378, PS, 1861 m., b. 60, l. 7–8; b. 142, l. 1, 17–18.

¹²² Kauno gubernatoriaus pranešimas Nr. 1262 Vilniaus generalgubernatoriui, 1862 08 05, Архивные материалы..., c. 116–120. Kauniečiai po mišių patraukė per Nemuną į Garliavos dvarą pas dvarininką J. Godlevskį, ten įvyko šventė. Pulkininko Ivano Skvorcovo raštas žandarų šefui, 1862 08 03, Архивные материалы..., c. 415–417.

išimtis buvo Druskininkai. Nors patriotinių giedojimų nebūta ir čia, bažnyčioje grojo orkestras, kunigas pasakė patriotišką pamokslą. Po mišių liaudis buvo vaišinama pietumis miesto sode, jai surengta nemokama loterija. Po to miesto stotyje vyko koncertas, į kurį valstiečiai ir žydai leisti veltui, vaišinti arbata ir saldainiais. Vakare miesto sode įvyko pasilinksminimas. Sodas buvo iliuminuotas, o 9 val. vakaro nuo kelto į Nemuną buvo nuleistas ir nuplukdytas fejerverkas su transparantu, vaizduojančiu nuo skirtingų upės krantų besitiesiančias lietuviška sermėga ir lenkišku durtinu apvilktas rankas¹²³.

Po šio minėjimo Druskininkuose buvo paskelbta karo padėtis. Į miestą pritraukta kariuomenės, visiems namams paskirti egzekuciniai postoviai. Manifestacijos organizatoriai, tarp jų ir kunigas, areštuoti¹²⁴.

Dar viena 1862 m. manifestacijų rūšis buvo gedulo mišios už Varšuvoje mirties bausme nubaustus tris lenkų patriotus¹²⁵. 1862 m. rugpjūčio 24 (rugsėjo 5) d. Vilniaus pranciškonų bažnyčioje ta intencija įvyko gedulinga liturgija, kurios tariamu pretekstu buvo Ostruv-Mazoveckos vienuolyno vienuolio mirtis¹²⁶. Panašių mišių rugpjūtį būta ir Balstogėje.

Bažnyčiose 1862 m. buvo ir keli iškilių patriotų minėjimai. Rugsėjo 6 (18) d. Vilniuje vyko didelės aktyvaus sąjūdžio rėmėjo poeto Vladislavo Sirokoplės (Liudviko Kondratovičiaus) laidotuvės, dalyvavo kunigai ir daugybė žmonių¹²⁷. Zarasuose rugsėjo 24 (spalio 6) d. už jį laikytos gedulo mišios, rinktos aukos poeto šeimai¹²⁸. 1862 m. spalio 3 (15) d. Balstogės bažnyčioje įvyko iškilmingos mišios už Tadą Kosciuską. Katafalkas buvo apšviestas žvakėmis, daug vėliavų, daug žmonių, apsirengusių gedulo rūbais¹²⁹.

¹²³ Gardino gubernatoriaus raštas Nr. 615 Vilniaus generalgubernatoriui, 1862 08 08, *Революционный подъем...*, c. 415–417.

¹²⁴ Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 592 Gardino gubernatoriui, 1862 08 11, ten pat, p. 123–125; Ypatingų įpareigojimų valdininko Ivano Nikotino raštas Nr. 57 Vilniaus generalgubernatoriui, 1862 08 20, ten pat, p. 129–131; Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 680 Gardino gubernatoriui, 1862 09 22, ten pat, p. 148–152.

¹²⁵ Siuvėjas Liudvikas Jarošinskis 1862 m. birželio 21 d. nesėkmingai pasikėsino į Lenkijos karalystės vietininką, didįjį kunigaikštį Konstantiną, litografijos darbininkai Janas Žonca ir Liudvikas Rilis – 1862 m. liepos 3 ir 26 d. – į Lenkijos karalystės civilinės valdybos viršininką A. Wielopolskį. Visi 1862 m. rugpjūčio 9 ir 14 d. buvo nubausti mirties bausme.

¹²⁶ Vilniaus gubernatoriaus raštas Nr. 2228 Vilniaus generalgubernatoriui, 1862 08 29, *LVI*, f. 378, PS, 1861 m., b. 43, l. 224.

¹²⁷ Rusų valdžios pranešimuose minima apie 10 tūkst. žmonių. Žr.: Papulkininkio Aleksandro Losevo raštas žandarų šefui, 1862 09 09, *Революционный подъем...*, c. 312.

¹²⁸ Kauno gubernatoriaus raštas Nr. 2121 Vilniaus generalgubernatoriui, 1862 10 20, *Архивные материалы...*, c. 172.

¹²⁹ Gardino gubernatoriaus raštas Nr. 796 Vilniaus generalgubernatoriui, 1862 10 11, ten pat, p. 168–169. Tas pats raštas: *Революционный подъем...*, c. 475.

Iš viso 1861–1862 m., S. Łanieco duomenimis, Lietuvoje ir Baltarusijoje daugiau kaip pusė manifestacijų įvyko Vilniaus ir Kauno gubernijose, likusios – Gardino, Minsko, Mogiliavo ir Vitebsko gubernijose¹³⁰. Patriotinis sąjūdis Lietuvoje tačiau neigavo gilesnio religinio turinio kaip Lenkijoje. Nebūta nė raštų carui dėl religijos. Tiesa, po karo padėties įvedimo išoriškai ramesnė visuomenės laikysena ir 1861 m. pabaigoje dėl įvykių Peterburge, Lenkijoje ir protestų Europoje kiek sušvelnėjusi rusų valdžios politika paskatino Lietuvos dvarininkijos viltis sulaukti iš valdžios lengvatų¹³¹. 1861 m. rudenį – 1862 m. Vilniaus, Gardino ir Kauno gubernijų, kuriose turėjo įvykti seimeliai, bajorija rengė peticijas carui. Šalia pageidavimo pagerinti krašto administravimą, leisti dėstyti lenkų kalbą mokyklose, atidaryti Vilniuje universitetą, tikėtasi ir didesnio pakantumo katalikų tikėjimui¹³². Kai kuriose peticijose prašyta prijungti kraštą prie Lenkijos karalystės¹³³. Tačiau peticijos carui nebuvo įteiktos, taigi įtakos sąjūdžio pobūdžiui nepadarė.

¹³⁰ Žr. S. Ł a n i e c, *Litwa i Białoruś w dobie konspiracji i powstania zbrojnego (1861–1864)*, c. 36, 38. Iš viso Lietuvoje ir Baltarusijoje A. Smirnovas (A. Ф. С м и р н о в, *Восстание 1863 года в Литве и Белоруссии*, c. 58–64) suskaičiavo 227 manifestacijas (jo duomenimis naudojosi ir S. Łaniecas bei K. Jurgėla). Z. Kiaupa Lietuvoje mini apie 230 manifestacijų, iš jų 116 – Vilniuje (Z. K i a u p a, *Lietuvos valstybės istorija*, Vilnius, 2004, p. 156). Šie skaičiai kelia nemažai abejonių, nes net paviršutiniškai žvelgiant į šaltinius, vien tik patriotinio giedojimo ir vien Lietuvos bažnyčiose faktų užfiksuota gerokai daugiau – ką jau bekalbėti apie visas manifestacijas Lietuvoje ir Baltarusijoje. Aš pati šaltiniuose vien tik Vilniaus bažnyčiose 1861 m. aptikau paminėtus 232 vien tik uždraustų giedojimų atvejus, tuo tarpu manifestacijų būta įvairių, ir ne tik bažnyčiose, bet ir už jų ribų. Beje, visų manifestacijų netgi bažnyčiose neįmanoma suskaičiuoti, nes dažnai šaltiniuose tik nurodoma, kad antai kokioje nors bažnyčioje visą vasarą netilę patriotiniai himnai ar kad tą ir tą dieną giedotas himnas, tačiau tą pačią dieną bažnyčioje panaši manifestacija dažnai būdavo ne viena.

¹³¹ D. F a j n h a u z, min. veik., p. 54.

¹³² D. S t a l i ū n a s, min. veik., p. 45–53; Minsko gubernatoriaus raštas Nr. 520 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 11 08, *LVA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 73a, l. 294–296; tas pats raštas: *Сборник документов...*, c. 198–199; Vidaus reikalų ministro raštas Nr. 1041 Vilniaus generalgubernatoriui, 1861 10 10, *LVA*, f. 378, PS, 1861 m., b. 73a, l. 177.

¹³³ А. Б е л е ц к и й, Предисловие к I тому сборника документов Муравьевского Музея, *Сборник документов...*, c. LXXXVIII–LXXXIX; Vilniaus generalgubernatoriaus raštas Nr. 175 vidaus reikalų ministrui, 1862 02 14, ten pat, p. 228–229; Minsko gubernatoriaus raštas Vilniaus generalgubernatoriui, 1862 11 16, *Революционный подъем...*, c. 551–552.

Išvados

1. Konsoliduojant 1863 m. sukilimui Lietuvos visuomenę Katalikų bažnyčiai teko svarbi vieta. Politinis patriotinis sąjūdis Vilniaus, Kauno, Gardino gubernijose prasidėjo bažnyčiose ir toliau liko glaudžiai susijęs su religinėmis apeigomis. Dvasininkija nebuvo sąjūdžio iniciatorė, tačiau išoriška sąsaja su bažnyčia sąjūdžio lozungams suteikė sakralumo ir patraukė mases. Aktyvesnė dvasininkijos pozicija paspartino patriotinių ir anticarinių nuotaikų stiprėjimą.

2. Patriotinės religinės manifestacijos buvo pagrindinė manifestacijų rūšis. Jos reiškėsi: a) per patriotines mišias už laisvės aukas, istorinius įvykius ar nusipelniusius tautai asmenis; b) per patriotinio religinio turinio giedojimus bažnyčiose ar kitose religinio kulto vietose; c) per patriotinius kunigų pamokslus; d) per religinius patriotinius renginius už bažnyčių teritorijos (procesijas, bažnytines šventes, atlaidus, laidotuves); e) per bažnytines atributikos naudojimą drauge su istorine revoliucine simbolika; f) per aukų rinkimą bažnyčiose patriotų šeimoms.

3. Patriotinių religinių manifestacijų formos nebuvo originalios, o perimtos iš Lenkijos. Kai kurių bendrų buvusios Lenkijos ir Lietuvos valstybės žemėms manifestacijų scenarijai, patriotinių giedojimų formų pakeitimai buvo parengti Lenkijoje.

4. Patriotinėms religinėms manifestacijoms Lietuvoje, kitaip nei Lenkijoje, buvo būdingas nuosaikumas ir atviras politinis charakteris. Manifestacijų pobūdis į atvirą politinį transformavosi po žmonių aukomis paženklintų kovo 27 (balandžio 8) d. Varšuvos įvykių. Tai leidžia manyti, kad visuomenės patriotiniam pakilimui Lietuvoje esminę reikšmę turėjo Lenkijos įvykiai.

5. Po rugpjūčio 22 (rugsėjo 3) d. karo padėties Vilniaus, Kauno, Gardino gubernijose paskelbimo Lietuvoje manifestacijų labai sumažėjo, pakito jų pobūdis, 1862 m. jos beveik išnyko. Galima sakyti, kad su karo padėtimi Lietuvoje baigėsi manifestacinis periodas.

6. Politinis patriotinis sąjūdis Lietuvoje skyrėsi nuo Lenkijos ne tik chronologija ir geneze. Manifestacinis judėjimas Lietuvoje neįgavo religinio turinio. Jis nekėlė didesnių politinių religinių reikalavimų, nenaudojo radikalių religinės kovos būdų kaip Lenkijoje, nors ir eskalavo religinę formą. Dvasininkija į sąjūdį aktyviau įsijungė vėliau ir revoliucinės organizacijos neįkūrė. Antra vertus, visuomenės įtampa, kurią atspindėjo šis judėjimas, Lietuvoje augo labai sparčiai, o karo padėtis buvo įvesta ir manifestacijos baigėsi anksčiau.

LITHUANIA DURING 1861–1862: PATRIOTIC RELIGIOUS PARADES

Summary

IEVA Š E N A V I Č I E N Ė

The article is part of the research on the attitude of the Lithuanian clergy during the years of the political patriotic movement in Poland and Lithuania. With the help of archival and published sources, it presents a general panorama of the 1861–1862 patriotic religious parades in Lithuania, i.e. it explains due to whom, when, and where the first patriotic mourning events began in the churches of the Vilnius and Kaunas dioceses (Vilnius, Kaunas, and Hrodna Provinces), when they grew into political religious parades, what was the scale of these demonstrations, what kinds of demonstrations existed, the specific features of their expression prior to declaration of martial law and how the situation changed after its declaration, how the attitude of the clergy changed, and how the political patriotic movement in Lithuania differed in respect to religion from this movement in Poland.

In investigating the selected problem, it was established that the Catholic churches had an important place in consolidating Lithuanian society for the 1863 Uprising. The political patriotic movement in Vilnius, Kaunas, and Hrodna Provinces began in the churches and later remained closely connected with religious rites. The clergy were not the initiators of the movement but the external connection with the church gave the movement's catchwords sacredness and carried weight. The clergy's more active position hastened the strengthening of the patriotic and anti-Tsarist moods.

The patriotic religious parades in Lithuania were the main kind of parades. They manifested themselves through: a) patriotic masses for the victims of freedom, historical events, and people of merit to the nation; b) singing hymns with a patriotic religious content in churches and other religious cult locations; c) patriotic sermons; d) religious patriotic events not on church territory (processions, parades, church holidays, wakes, funerals, and entertainment); e) the use of ecclesiastical attributes together with historical revolutionary symbols; and f) the collection of offerings in churches for the families of patriots. The parade forms were not original but taken from Poland; some parade scenarios common for the lands of the former Polish and Lithuanian states as well as changes in the forms of patriotic singing were also created in Poland.

The patriotic religious parades in Lithuania, unlike those in Poland, had a moderate and openly political character. The nature of the parades transformed into an open political nature after the 27 March (new calendar: 8 April) Warsaw parades, which ended with the loss of human life. This allows one to think that the events in Poland had an essential significance for the public patriotic uprising in Lithuania.

After the 22 August (new calendar: 3 September) declaration of martial law in Vilnius, Kaunas, and Hrodna Provinces the number of parades in Lithuania fell greatly and their nature changed. In 1862 they almost completely disappeared. It is possible to say that the parade period ended in Lithuania with martial law.

The political patriotic movement in Lithuania differed from that in Poland in not just chronology and genesis. The parade movement in Lithuania did not acquire any religious content. It did not raise greater political religious demands and did not use the radical means of a religious struggle like in Poland although it did escalate the religious form. The clergy actively joined the movement later and did not found separate revolutionary organisations. On the other hand, the public tension, which this movement reflected, grew very quickly in Lithuania but martial law was introduced earlier and the parade period ended earlier.

Gauta 2006 m. vasario mėn.

Ieva Š e n a v i č i e n ė (g. 1948). Gamtos mokslų daktarė, Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotoja. Tyrinėjimų kryptis: Lietuvos kultūros ir mokslo istorija naujausiais laikais; Lietuvos krikščionybės istorija naujausiais laikais.

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius, LT-01108.

El. paštas: senaviciene@takas.lt